

КОЛХОЗЧУ КИТАБХАНАСЫ

ЧӘФӘР ЧАББАРЛЫ

ФИРУЗӘ

Бакы • АЗӘРНӘШР • 1950

ЧӨФӨР ЧАББАРЛЫ

Ф И Р У З Ә

(ҺЕКАЙӘЛӘР)

Бакы • АЗӘРНӘШР • 1950

КҮЛЗАР

Бу кечә бүтүн кәнд севинирди. Гызлар, кәлинләр севинир, ушаглар, кәнчләр, гочалар севинир, бүтүн кәнат белә севинирди...

Ушагларын бағыртысы, гызларын, кәлинләрнин чалгысы, ясты балабанларын үрәкләри охшаян һезин иялтиси бир-биринә гарышыб, үмүми бир аһәнк яратмыш вә һәр кәс бу шән курултунун сонсуз севинчләринә далаыб кетмишди.

Бу кечә һәр кәс севинир, һәм дә онун сәадәтинә севинирди.

Ялныз о... ялныз о, бунлары көрмүр, эшитмир; гадынларын бөйүк бир курулту гопардығы дарысгал вә ярымгаранлыг дахманын бир бучагына сыхылмыш, бүтүн бу севинчләрә дарылыр, бу шәнликләрдән сыхылыр вә эшитдйи бүтүн бу күлүшләрдә, бу курултуларда мүдһиш бир фәләкәт байгушунун горхунч сәдасыны һисс эдирди.

О бу кечә кәлин кедирди.

Там алты айдан бәри айрылмаз бир йолдашы олап көһнә габыглы гур'аны кичик дөшләринин арасына сыхыб: «Эй гур'ан, эй уча пәрвәрдикар, сән ки, һәр шей бидирсән, сән мәнә көмәк ол!—дейә көз яшлары илә йыпранмыш ярпагларыны исладырды. Буну һәр кәс көрүр, лакин ону сон заманлар даима белә тутгун көрдүкләриндән бир о гәдәр дә марагланмырдылар.

Һәтта гызлардан бир нечәси марагланмыш, сорушмуш вә чаваб алмайынча, кимиси бу заваллы гызчыга-

зын өз нишанлысыны севмәдийндән, кимиси тәрсиңә олага, чох севиндийндән вә севинчидән ағладыгығы, кимиси дә «адәтдир, гызлар кәлин кедәркән ағларлар»,—дейрдиләр. Лакин кимсә бу етим ушағын руһуна кирә билмир, орадакы чәһәннәм кими чошан мүдһиш изтираблары, зәиф вүчудуну сарсыдан, үрөйини, дуйгуларыны, бүтүн варлыгыны чейнәйән дәшәт вә фәрядлары көрә билмирди. Ялынз о өзү бунлары көрүр, һисс эдир вә көһнә чилдли гур'аныны бағрына бәсараг: «Эй гур'ан, эй гур'ан саһиби, сәнә понәһ кәтир-мишәм»—дейә ичин-ичин ағлайыр, көз яшларыны төкүрдү...

Ох, о фәлакәтли кечә олмасайды...

Бу, он беш-он алты яшларында, орта бойлу, гара көзлү, сарымтраг бәнзилли бир гызды. Алты-едди ай бундан әввәл дейәр, күләр, чалар, ойнар шух бир афәт иди. Илк бахышта бир гәдәр дө көзәл көрүмүрдү. Лакин бир гәдәр диггәтлә бахдыгда онда башга бир көзәллик көрмәк мүмкүндү... Бахышлары алтына дүшән һәр кәси илдырым кими санчан ири, гара көзләри, һәмин гара көзләри гучмуш, инчә, узун гашлары, ганы ахачаг гәдәр гырмызы, чичәк ярпаглары гәдәр зәриф, инчә вә титрәк додаглары, һәтта, ағзынын бөйүклүгү илә сима-сы арасындакы инчә бир тәнәсүб,—ону сейр эдән һәр бир кәсдә аңлашылмаз бир һәйәчан оядырды.

Хүсусилә, әлиндә бир чомаг, дүня малыны тәшкил эдән ики кечисини дағдан эндирикән, дагыныг сачлары, ойнаг вә шух көркәмилә элә илаһи бир һей'әт тәшкил эдирди ки, бу көзәллийә гаршы кимсә даянмаз, пәрәстиш этмәйә билмәзди.

Бүтүн солгунлуғуна вә нөгсанларына бахмаярғ кәнддә һәр кәс онун көзәллийини э'тираф эдирди.

Күлзәры, ялынз кәндин кәнчләри дейил, һәтта гоча кишиләри, гадынлары да севирдиләр.

Та ушагылдан етим галмыш Күлзәр өз кор анасы илә, йохсул гардашы Асланын һимайәсиндә яшайырды. Анасынын көзләринә,—кәнд гадынларынын дедийнә көрә—гара су энмиш иди. Она көрә дә Күлзәр та ушагылдан эвдә чалышмыш, зәһмәтә алышмыш иди.

Бир гәдәр бөйүйүнчә йохсул әвләринин бир о гәдәр дә бөйүк олмаян зәһмәти онун үчүн асанлашмыш иди. Артыг Күлзәр даһа ағыр ишләр көрә билир, мал-гара сахлая билир, халча, палаз тохуя билирди. Лакин юнлары олмадығында Күлзәр бә'зән гоншулары үчүн муздла чалышырды ки, бу да һәмишә олмурду. Һәр нә олса да Күлзәр вахтыны бош кечирмир, һәр кәсин бир иши олурса она ярдым эдир, бирн хана салдымы, кедиб тәбрик эдир, бачардыгы гәдәр тохуюр вә ярдым эдирди.

Башга бир гоча гадыны суя кедән көрүпчә кедиб долчасыны алыр, долдуруб көтүрүр, бир эвдә яс олду-му кедир, бачардыгы гәдәр чалышыр, вә о гәдәр сәми-мийәт көстәрирди ки, һәр кәс ону һәмин әвин адамы билирди.

Һәр кәсә эңтирам эдәр, һәр кәси севәр, һәр кәси ана, бачы, ата, гардаш кими көрәрди.

Күлзәрын намуслу вә исмәтли олдуғу хүсуси бир тәрздә дилләрдә долашырды.

Кәнддә бир гыз тапылмазды ки, адына сөз дейилмәсин. Биринин аягы долашдымы, әтрафында бир дастан ачылыр: «Дағ-дивара дырмашыр», «филанкәсә көз аты», «кечә филанкәслә данышды» вә с.

Һәтта, кәндин ән дөвләтли гызлары вә йүзбашынын гызлары белә гадынларын бу деди-годусундан, гаш көзүндән яха гуртара билмәмишдиләр. Ялынз Күлзәр бу деди-годулардан кәнар галыб су кими пак вә тәмиз бир ад сахламышды.

Аталар гызларына дарыларкэн, Күлзардан ибрэт аммаларыны тапшырыр вэ гадынлар аллаһа ялварыб, өвлад дилэркэн Күлзар кими пак вэ намуслу бир гыз истэрдилэр.

Она көрө дэ бу кечэ һэр кэс Күлзарын кэлин кетди-йинэ севинирди. Намы да кэлмиш вэ өз гызларынын тою кими иштирак эдирдилэр.

Лакин һэр кэсдэн артыг Аслан севинирди.

Бу йохсул, кимсэйе тохунмаз, һеч кэсэ пислик этмэз, сөйсэлэр дэ данышмаз, һэр кэсэ эһтирам эдэр,— бир сөзлэ «аллаһын» дилсиз-ағызсыз бир бэндэси иди. Буну чох вахт Асланын горхаглығына чыхырдыларса да, бунула бэрабэр кэндэ кимсэ она долашмаз, пислик этмээди.

Дүня малындан—бир узунгулағы, бир дэ чэтинлик-лэ йығдығы пуллардан Күлзар үчүн алдығы ики кечидэн башга һеч бир шейи йох иди.

Узунгулағы илэ одун дашыйбэ көмүр һазырайлыр, бичинэ кедир вэ белэликлэ өз бачысыны вэ кор анасыны сахлайырды. Яшынын чохлуғуна бахмаяраг һэлэ эвлэнмэмишиди. Йохсул олдуғундан она гыз верэн дэ йох иди. Бачысыны варлы бир адама вердийи вэ о кедэндэн сонра бир гэдэр хэрчи азалачағы үчүн, езнэсинин көмэйи илэ эвлэнэ билэчэйини үмид эдирди. Лакин һэр шейдэн артыг ону севиндирэн—Күлзарын тэмиз бир ад сахламасы иди. Һэр кэс Күлзары тэрифлэркэн, Аслан да бачысынын белэ ады илэ ловғаланырды. Һэр һалда бу кечэ Аслан севинчиндэн нэ эдэчэйини билмир, һэр тэрэфэ чырпыныр, «Буюрун, аллаһ өмр версин, оғлу-нуз үчүн олсун, гызыныз үчүн олсун, аллаһ атана рәһмэт элэсин» вэ с. сөзлэр илэ кэлэн гонаглары гаршылайыр; она бу гэдэр һөрмэт эдиб, севинчиндэ иштирак эдэнлэри сеvir; һэтта, кэндэки эн мөһтэрэм шахслэ-

рин бэлэ кэлдийини көрүнчэ, севинчиндэн көзлэри яшарырды.

Бу мөһэбэтлэрин, бу эһтирамларын, бу үмуми иштиракын һамысы Күлзара, һэр шейдэн эввэл, Күлзарын паклығына, мөсумлуғуна, намуслу вэ исмэтли олмасына анд олдуғуна Аслан билир вэ—«бачымын чегизи йохса да, су кими дуру, пак бир ады вардыр»—дейирди.

Заваллы Күлзар бунлары эшидир, бүтүн үрэйи дидилир, бүтүн варлығы парчаланырды.

Ох, о фэлакэтли кечэ олмасайды!..

Нишанландығы күндэн үч күн эввэл иди. Күлзар күнорта вахты эвдэн бир чэрэк көтүрүб, мешэдэ одун гуран гардашы үчүн апарды. Кери гайыдыркэн, һава чох тутгун иди. Яваш-яваш яғыш нэмчилэйир, хырда дамчылар Күлзарын үзүнэ, дөшлэринэ тохунурду. Күлзар яғыша тутулмасын дейэ, тэлэсирди. Лакин, һава кетдикчэ гаралыр, яғыш кетдикчэ шиддэтлэнирди. Бүтүн этрафы думан бүрүдүйүндэн, Күлзар яғышдан көзлэрини ачмайыб, тэлэсик гачырды. О бу тэлэсмэ нэтичэсиндэ, хэбэри олмадан, йолу итирмишиди. Енидэн йолу тапмаг үчүн чох узун чалшымыш, лакин һаванын бүсбүтүн гаралмасы бүтүн үмидлэрини йох этмишиди.

Күлзар нэ эдэчэйини билмирди. Гаранлыгда гурдлара, чаггаллара раст кэлмэсин дейэ, горхудан бир ага-чын дибинэ сыхылды. Көй бүтүн дөһшэтилэ курулдайыр, илдырымлар одлу охлар кими саға-сола гачышыр, яғыш, ведрэдэн төкэн кими, төкүлүрдү. Бүтүн каннат бир илдырым ойнағына, бир од дэнизинэ дөнмүшдү.

Күлзар горхурду. Бу заман яхындан—«Алабаш, Алабаш»—дэйэ чағыран бир сэс эшидилди. Күлзар бу инсан сөсиндэн бир гэдэр чүрэтлэнди, вэ «мешэдэки кимсэн?»—дэйэ чағырды. Чох кечмэдэн гаршысында ағ күркэ бүрүнмүш бир киши көрдү.

— Кимсэн?

— Эми, азымышам.

— Кэл, кэл, бурада дурмаг горхулудур, илдырым хүндүр агачлары вурар. Кэл!—дейэ, йола дүшдү.

Күлзар ону тэгиб эдирди. Бир магарая тэсадуф этдилэр. Намэ'лум киши ичери кирди. Күлзар да, неч бир шей дүшүнмэдэн, эйни һэрәкәти эләди. Беш дәгигәдән сонра мағара, намэ'лум кишинин топладыгы чөр-чөплөрлө яндырдыгы очагдан ишыгланмышды. Түстү Күлзарын көзләрини ачыдыр, лакин белә түстүйә алышдыгындан фәргинә вармыр, магаранын бир бучагына сыхылыб отурурду.

Байырда көз-көзү көрмүрдү. Намэ'лум киши очагын янындакы бир даш үзәриндә отуруб, палтарларыны гурудурду, неч бириси динмирди. Бу заман Күлзар сәрт, бир гәдәр дә боғуг бир сәс эшитди:

— Кимләрдәнсэн, кәлин?

Бу сәс өзү-өзлүйүндә Күлзары диксиндирди. Лакин енә фәргинә вармайыб:

— Етим Асланын бачысыям!—дейэ, кишинин үзүнә бахды.

Киши одлу бахышларыны онун үзүнә санчыб бахырды:

— Әрдәмисән?

Күлзар сусуб бир сөз демәди. Эйни заманда ону горху бүрүдү. Бу бахышлар алтында һөятинда илк дәфә олараг өзүнү көзәл бир гыз олдуғуну хатырлады вә бурада яд бир киши илә олдуғуну дүшүнүнчә горху-дан титрәди вә өмрүндә илк дәфә олараг өзүнү киши-ләрдән кизләтмәк, өртүнмөк үчүн әтрафына бахды. Яйлыгыны мешәдә итирмишди. Бир шей тапмайынча дагыныг сачлары илә дөшләрини өртдү. Лакин о бунунла даһа көзәл вә даһа чазибәдар бир көркәм алдыгыны неч дә дүшүнмүрдү.

— Дур кәл, очаг башында палтарларыны гурут, языгсан, ердә союг вурар, нахошларсан,—дейэ кишинин сәрт сәси енә чинкилдәди.

Күлзар гымылданмады. Кетдикчә горху ону бүрү-йүр, бүтүн варлығы әсирди. Күлзар магарадан чыхыб гачмаг истәйирди. Лакин, гачыласы бир ер йох иди. Артыг кечә гара ганадларыны кайнат үзәринә сәрмиш, бүтүн варлыг бир мазар гаранлығына бүрүнүшдү.

Енидән боғуг бир сәс эшидилди:

— Әрин кимдир?

Заваллы гызчыгаз бир сөз демир, һәтта нәфәс чәк-мәкдән белә горхурду.

— Даһа о узагда отурдуғун нә үчүндүр? Сәни емә-йәчәкләр ки... Ал күркүмә бүрүн, палтарларыны гурут.

Күлзар артыг бүсбүтүн өзүнү итирмиш, үрәйи шид-ләтлә дөйүмүрдү...

Кечә, кетдикчә дәринләшир, сүкут кетдикчә артыр, һөят кетдикчә сусурду. Намэ'лум киши бирдән ериндән галхды. Ағыр аддымлар илә Күлзара янашыб, сәрт вә дәмир кими ағыр әли илә Күлзарын биләйини яхалады. Заваллы гызчыгаз, бүтүн маниәләринә бахмаяраг, бир санийәдән сонра очагын ғырагында отурумушду...

Неч бириси данышмырды. Очаг кәтдикчә сөнүр, ма-ғара гаранлыга чеврилерди. Күлзар очагын бир тәрәфин-дә бучага сыхылмышды. Намэ'лум киши о бири тәрәф-дә узанмышды.

Беләликлә чох кечди.

Күлзар, үзүнә исти бир нәфәс тохундуғуну һисс әдиб, көзләрини ачды; гаранлыг бир һей'әт гаршысы-ны алмыш, ики гол дәмир һалга кими биләйини сыхыр-ды. Күлзар ғышгырыб, бүтүн шиддәтилә чырпынмаға башлады. Лакин белини сармыш голлар сарсылмаз вә күчлү иди. Күлзар чырпыныр, ушаг ағлына кәлән сөз-ләри сөйләйиб, ялварырды.

— Сәни анд верирәм аллаһа, сәни анд верирәм һәзрәт Аббаса, мәнә тохунма! Мән етимәм. Кимсәсизәм. Мәнн өлдүрәләр. Сәни анд верирәм о көзә көрүмәйән аллаһа, мәнә тохунма, мәнә тохунма, мәнә азығын кәлсин,—дейә, бу сарсызмаз голлар арасындан чыхмаға чалышырды.

Намә'лум киши исә мырылданыр, мырылданырды...

Артыг Күлзарын кичик әлләри йорулмуш, намә'лум кишинин дәмир пәнчәсинә сыхлыыр, аяглары исә кишинин дизләри алтына алынмыш, тәрпәнмәсинә белә имкән галмамышды... Заваллы гызчыгаз өзүнүн күчсүзлүйүнү көрүб, бағырыр, яварыр, ағлайыр, бүтүн имамлары, пейғәмбәлләри бир-бир сайыр, әйни заманда сөзләринин тә'сирини көзләмәдән, балыг киши чабалайыр, чырпынырды. Лакин бунларын һамысы файдасыз иди. Языг гыз артыг йорулмуш, голлары сусталмышды. Һәр һалда ярым саатдан чох чалышмышды. Нәһайәт заваллы бусбүтүн йорулуб, өлү киши дүшдү.

О, бүтүн ушаг гүввәтилә бачардыгы гәдәр чалышды, чабаласы, ялварды, яхарды, ағлады, бағырды, чағырды, илән киши багыгдан чыхды, лакин чарә олмады. Ахырда ярым байғын бир һалда дүшүб истәр-истәмәз сүкута мәчбур олду...

Кечә өлкүн бир сүкута далмышды.

Байырда күләк етим бир ушаг фәряды илә инләйиркән Күлзар бир бучаға сыхылмыш, сәбәбинн өзү дө билмәдән ағлайыр, ағлайыр, ағлайырды. Чүнки башга бир чарәси йох иди.

Артыг һава ишыгланмыш, көзәл бир пайыз сәһәри ачылымшыды. Мешәнин бүтүн яраглары яғышдан юнүмуш, күнәшин шуаларындан парылдайырды. Бу көзәлликләр арасында Күлзар әтрафына белә бахмадан, өлкүн, солгун бир һалда эвә гайдырды.

Үч күн сонра—«кетмирәм»—дейә, ағладығына бахмайраг, ону нишанладылар. Бу күндән әтибарән артыг Күлзарын бүтүн кечмиш шухлуғу, тәрәвәти итмиш, әдән бир яна чыхмыр, кечмишдә гардаш киши көрдүйү кишиләрдән инди артыг яшыныр; кимсәнин үзүнә бахмыр, даһа доғрусу бахмаға горхур, утанырды. Ал яналары пайыз яраглары киши, кетдикчә солур, чөһрәси саралыр, көзләри чухура энир, бүтүн варлығы саралыб мөһв олурду. Вахтилә һәр кәс, хусусилә Аслан бу һалдан марагланыб, сәбәбинн сорушдуса да, ахырда Күлзарын хәстә олдуғуну дүшүнүб гәт'и бир чавабдан ваз кечмишди. Лакин Күлзар кетдикчә солурду. Бу заман Күлзар мәсчиддән бир гур'ан көтүрүб она тапынмыш, она пәнәһ кәтирмишди. Кәлин кедәркән нә олачаг? О мүдһиш кечәдә нә чаваб верәчәк? Дах инаначамыдыр? Бу дүшүнчәләрлә заваллы гаранлыг дахмаларынын бир бучағына сыхылыб, саатларча орада галырды. О кечә нә дейәчәк, нәләр эшидәчәк, нәләр олачагды? О бу хусусда чох шейләр эшитмиш өз горхмушду.

Кечән ил гоншуларынын гызыны әри доғрамышды. Заваллы бунлары дүшүнүр, бағы чатлайыр, отура билмир, һөвләк галхыр, санки бир чарә тапачагмыш киши, мәнә насызчасына әтрафа бахыныр, нәһайәт енә дахманын бир бучағына йыхылыб ағламаға башлайырды. Ағлайыр, ағлайыр, нәһайәт өзүнә тәсәлли верәрәк—«йох, мән она ялварарам. Мән бу гур'аны шаһид кәтирәрәм ки, мәндә күнаһ йохдур. О инанар. Бу гур'ан, бу гур'ан санинни мәнн һимайә эдәр»—дейә, бир гәдәр тәсәлли тапырды. Лакин бир санийә кечмәдән ени бир шей хатырлайырды: «О мәннм андларыма инанмазса?»—дейә, енидән позулур, мүдһиш бир изтираб ону бүрүйүр, енидән гур'аныны бағрына басыб, көһнә чилдини көз яшлары илә исладырды.

Беләликлә узун гыш кечәләри,—о мүдһиш кечәнин

фәләкәтләрини дүшүнәрәк, бир изтираб ичиндә алты ай көзләйиб дурмуш иди...

Бу кечә дә һәр кәс онун сәадәтинә севиниркән, о, бүтүн варлыгыны итирмиш, көз яшларында богулду кетмишди.

— Һә, нә олдунуз? Гуртармадынызмы? Халг көзләйир ахы,—дейә, байырдан Асланын сәси эшидилди.

Күлзар диксиниб үрәйи дөйүнмәйә башлады.

— Биз назырыг. Гызым, даһа дур,—дейә энкә чаваб верди.

Күлзар ериндән тәрпәнмәди.

— Гоюн бир баламы өпүм,—дейә Күлзарын кор анасы арвадларын ичиндән сәсләниб ирәли еримәйә башлады.

— Айдан ары, судан дуру балам... Я һәзрәт Аббас, баламы сәнә замын верирәм,—дейә Күлзары гучаглады.

Күлзар өзүнү билмирди. Бәйин гардашы кәлинин белини бағлайыр; арвадларын кими чалыр, кими охуюр, о тәрәф бу тәрәфә кедир, аллаһ-аллаһ дейир, хәлифә дуа охуюрду, бир кәлмә, бүтүн дүня бир-биринә чашнашмышды.

— Гоюн мәни ахырынчы дәфә бачымын үзүндән өпүм, о мәним эвимин сүтуну олмушдур,—дейә Асланын сәси эшидилди.

— Әлбәттә, әлбәттә бачындыр, гызындыр, чөрәйини емишдир. Сән она аталыг эләмишсән,—дейә энкә кимсәйә мөһләт вермәдән данышды.

— Әлбәттә, чәкилин ай арвадлар, гоюн языг өз бачысы илә көрүшсүн,—дейә арвадлар бир-биринә сөйләйир, эйни заманда енә кәлинин башына топланыб йолу даһа да кәсирдиләр.

Аслан билирди ки, она кимсә бир сөз демәйәчәкдир. Чүнки бу кечә онун сөзү илә һамы һесаблашыр, һөр-

мәти һәр кәсдән чохдур. Элә ихтияр истәмәси дә бир нөв ловғаланмаг үчүн иди.

Артыг Күлзары, башында ал дуваг гапыдан чыхардылар. Аслан голуну бачысынын бойуна салыб:

— Кәл бачым сәни өпүм. Сән мәним эвимин сүтуну олмушсан, сән мәним үзүмү халг ичиндә ағартмышсан, адына күлдән ағыр бир сөз дейилмәмишдир. Тәкчә бу мәнә бәсдир. Мән сәндән чох разыям, кет, аллаһ сәни хошбәхт эләсин,—деди.

Бу сөзләрдән заваллы Күлзарын чийәри парчаланыр, лакин артыг бир шей дүшүнмүр, бир шей һисс әтмир, кәһнә чилдди гур'аны багырына басыб башгаларынын сөвгилә ерийирди.

Отаг тәм бир байрам шәкли алмышды, адәтән бәзәкли кәлин эви иди. Лакин Күлзар һеч бир шей дүшүнмүр, анчаг башгаларынын «аллаһ-аллаһ» сөзү арасында өз аллаһыны унутмамаг үчүн тез-тез «я аллаһ, я аллаһ»—дейә тәкрар эдирди. Ону отуртдулар. Арвадлар, балдызлары, һәтта гайнанасы белә габағында ойнадылар. Гайнанасы үзүндән өвдү. Күлзар бунларын һеч бирисини истәмирди; бу илтифатлардан үрәйи сыхлырды.

Беш дәгигәдән сонра бу адамлар һеч бириси ону көрмәк истәмәйәчәк, үзүнә белә бахмаячаглар. Ким билир, бәлкә бир даһа о онлардан һеч бирисини көрмәйәчәкди...

Арвадлар чалдылар, чағырдылар, ойнадылар, чыхдылар. Күлзар төк галынча артыг өзүнү билмирди. Үзәринә дөшәк салымыш кәлин тахты үстүндә ярым байғын бир һалда отурмуш, әринин кәлмәсини көзләйирди. Өзү илә көтүрдүйү гур'аны бүтүн гүввәтилә дөшү арасына сыхыб,—«эй гур'ан, эй гур'ан саһиб, сән мәнә көмәк ол!»—дейә тәкрар эдирди. Заваллынын үрә-

йи дөйүнүр, чийэри парчаланыр, бүтүн варлыгы мөһв олурду. Алты айдан бәри чөкдний изтирабларын, эзаб вә көз яшларынын бу кечә артыг сону иди. Бу кечә о я һәмишәлик хошбәхт олачаг, я да әбәди олараг гара торпаглар алтына кедәчөкди. Ох, нә гәдәр мүдһиш бир кечә... О, бу кечәни чоходан бәри тәсәввүр әтмишди. Лакин белә фәләкәтли бир кечәнин доғрудан да олачағына бир нөв инанмырды. Бә'зән—«мән бурада галмырам»—дәйә дуруб эвләринә гачмаг истәйирди. Лакин истәйирди... Чох шейләр истәйирди... Әйни заманда һеч бир шей истәмир, ялынз өзүнү кизләтмәк үчүн бир ер, торпаг, бир мөзар истәйирди.

Нәһайәт гапы ачылды, бәй кирди, салам верди, Күлзарын үрәйи чырпынды. Гапынын сәсиндән санки гулагларында көй курлады. Бу, гыса бойлу дик папагылы, сәрт үзлү, сәрт бахышлы, азачыг чолур бир оғлан иди. Әйни заманда симасына бахынча онда хусуси бир мүлайимлик, бир нәвазишкарлыг көрмәк олурду. Күлзар үчүн бу дәгигәдә әринин нечә олмасынын һеч бир фәрги йох иди. О, бу саат әринин бир меймун, бир гурд, бир чанавар олмасына,—лакин ону бағышламасына, она инанмасына шүкүр эдәрди.

Мәнсур өзүнү шапырды. О көзләйирди ки, гыз дурачаг, онун аяғыны тапдамаға чалышачагдыр. О да, эвдә кәләчөкдә һакимийәт газанмаг үчүн буну илк әввәл өзү әтмәйә һазырланмышды. Лакин Күлзар ериндән гымылданмады. Бундан башга, енкәнин дедийинә көрә, даһа бир чох сәммийәтләр олмалы иди. Һеч бири олмады. Нәһайәт өзүнү топлайыб, намаз ядына дүшдү. Намаз гылмаға башлады. Битирди. Күлзар ериндән тәрләнмәди. Мәнсур тахтын үстүндә отурду. Нә эдәчәйини билмирди. Һеч бири данышмырды. Енкә кәлиркән, Күлзара бир чох шейләр тапшырмышды. Лакин, һеч бири ядында галмамыш, даһа доғрусу, һеч

бирини эшитмәмишди. Бу сүкут узун бир заман давам әтди, ахырда Мәнсур сүкуту позду.

—Күлзар, артыг үзүнү ач, өз әвиндир,—дәйә, мүтәрәддид вә утанчаг һәрәкәтилә өрпәйи Күлзарын үзүндән көтүрдү. Заваллы гызчыгаз һәйәчан вә изтирабдан үрәйи партлайыр, байылмаг дәрәчәсинә кәлирди. Гулагларында анлашылмаз бир шей курулдайыр, бүтүн көрдүйү шейләр көзүнүн гаршысында ойнайыб һәрәкәт әдирди.

Күлзар өзүнү кизләтмәк үчүн бир ер арайырды, лакин, йох иди.

Мәнсур сөзә башламыш вә нә сөйләйәчәйини билмәйиб, анчаг сөһбәти кәснәмәк үчүн ағлына кәләни данышырды.

—Мән билирәм, гардашынын әвиндә сән чох инчәмисән; лакин бундан сонра иншаллаһ һәр икимиз көзәл күзәрән сүрәрик.

Мәнсур данышмаға сөз тапмыр, әйни заманда Күлзар бир сөз демәйинчә, сөзүнү кәсмәк истәмирди. Йохса енә бир сүкут арая дүшәчәк вә енидән сүкуту позмаг үчүн сөз тапмайчагды. Бурада Күлзар артыг өзүнү билмәдән, нә олурса-олсун бир ан әввәл сөзүнү демәк, үрәйини ачмаг вә бүтүн варлыгыны дидән бу мүдһиш изтирабдан яхасыны гуртармаг үчүн айлар илә әзбәрләдийи сөзләрин һамысыны унудараг, ярым байғын бир һалда сөзә башлады.

—Ох, Мәнсур, сән бу гәдәр көзәл, бу гәдәр зәнкинсән. Лакин мән... сәнә лайиг дейиләм... Мән...

Бурада чәк ону боғду. Көз яшларында боғулуб, нәфәс белә әшмирди. Мәнсур онун дедикләрини бир о гәдәр дә анламадан нәһайәт Күлзарын данышдығына вә өзүнүн данышмаг үчүн мөвзу тапдығына севиниб, әлини мүтәрәддид һәрәкәтләрлә онун бойнуна сала-раг, деди:

— Артыг аглама Күлзар. Мэн билирэм, сэн нэйн дүшүнүрсэн?..

Бурада Күлзар бирдән-бирә диксинди. «Көрөсән нэйн билир? О мүднш кечәними билир?» Бир анлыга бәдәнини титрәмә бүрүдү. «О һарадан билир? Әкәр билирсә вә бу гәдәр мүлайимсә...» Бу заман заваллы гызчыгазын башындан буланг бир фикир кечди, бәлкә дә о намә'лум киши элә бу өзүрдү? Ихтиярсыз олараг башыны галдырыб Мәнсурун үзүнә бахды. Анчаг, һеч бир шей көрмүр, һеч бир шей хатырламырды. Эйни заманда Мәнсур сөзүнә давам эдирди:

— Элә шейләр үчүн дүшүнмәйә дәймәз. Мән билирәм, гызлар истәрләр ки, онларын чәһизләри олсун, даһа нәләри олсун, әрләриндән утанмасынлар. Мәним үчүн элә шейләрин әһәмийәти йохдур. Аллаһа шүкүр бир парча чөрәйимиз вар, ач галмарыг... Өзүмүздән башга ийирми нәфәри дә лап әлли ил сахлая биләрик. Атам мәним үчүн кәндхуда һәсәнин гызыны алмаг истәйрди. Белә чәһизләри вар, комушлары вар, халча-палазлары вар, даһа нәләри вар, дейрди. Лакин нә эләйим о дөвләти, мәнә сәнин көзәллийин, һәлә тәкчә тәмиз адын һәр шейдән баһадыр. Мән өзүм халга чох күлмүшәм, инди аллаһа шүкүр билирәм ки, сабаһ пагағымы янакы гоюб, кәнд ичинә чыханда кимсә мәнә күлмәйчәк, кимсә ардымча пычылдамаячагдыр. Мәнә сәнин тәмиз адын, паклыгын вә сафлыгын һәр шейдән гиймәтлидир. Бу мәним үчүн дүнялара дәйәр.

Бурада Күлзарын артыг бүтүн әсәбләри, бүтүн иликләри-парчаланыб, боғуг сәслә инләди:

— Мәнсур, мән сәндә галмаг истәмирәм. Ялварырам сәнә, мәни дөрд-беш күн сахлайыб, сонра бурах. Мән кедиб диләнчилик эдәрәм...

— Ахыр нә үчүн? Сәнә нә олмушдур?

Күлзар өзүнү билмәдән, дедикләрини белә билмәдән, вә эшитмәдән Мәнсурун аягларына дүшүб:

— Ох, Мәнсур, мән сәнин яныка үзү гара кәлмишәм...—деди.

Санки Күлзарын үзәриндә гочаман бир дағ вармыш киши бир сөзлә бирдән учулуб, ону йүнкүлләшдирди. Лакин гулагларында бу гочаман дагын анлашылмаз курултулары таггылдайырды. Бурада Мәнсурун бирдән-бирә чөһрәси дейишди. Әлини Күлзарын бойнундан чәкди. Ихтиярсыз дивара бахды. Диварда бир түфәнк, ики хәнчәр асылмышды. Үзүндән зәһәри бир күлүш кечди. Күлзар исә көз яшларында боғулараг сөзүндә давам эдирди:

— Мән мүгәссир дейиләм, Мәнсур! Анд олсун бу гур ана, анд олсун о көзә көрүмәйән пәрвәрдикара ки, мән мүгәссир дейиләм...

— Сән мүгәссир дейилсән, һм... бәс нә олду? Дамдан йыхылдын, һә? Нәрдивандан йыхылдын, һә?

Күлзар артыг сөзүнү демиш, сону нә олачағыны бир о гәдәр дә дүшүнүмүрдү.

Мәнсур бу саат хәнчәри гапыб ону доғраячагмы? Багышлаячагмы? Нә эдәчәксә һәр һалда билмирди. Лакин бир чох шейләр ихтиярсыз олараг фикриндән кечир вә һеч биринсә бахмадан бир ан әввәл сөзләрини сөйләмәк истәйрди:

— Йох! Йох! Мән һеч бир ердән йыхылмадым. Мәнә башлы-аяглы бир инсан тохунмуш, мәни зорламышдыр.

— Ким? Ким? Ону сөйлә!—дейә, Мәнсур мүднш бир әсәбиликлә бағырды.

— Билмирәм...

Бир ан үчүн һәр икиси сусду.

— Истәсән, ишин һамасыны сәнә сөйләйә биләрәм, нә

эдэчэксэн, эт. Ялныз сөзлөримэ инан, мэни өлдүр. Анчаг бил ки, мэн мүгэссир дейилэм.

Мэнсур сусурду. Күлзар сонсуз бир дэштэтлө о фөлакэтли кечэни бир нечэ гырыг сөкүк чүмлэдэ нагыл этди. Сөзлэри рабитэсиз вэ низамсыз олдугу үчүн бөлкө мэнтигсиз ерлэри дэ вар иди. Лакин сөйлэнэн сөзлэрдэ элэ бир сэмимийэт чырпыныр, элэ бир паклыг һисс эдиллирди ки, истэр-истэмэз инсанын инанмасы кэлирди. Һэр һалда Мэнсур инанмышды. Чох узун дүшүнчэдэн сонра:

— Ахы, бунларын һамысы доғру исэ, нэ үчүн о заман анана, я гардашына сөйлэмэдин?—дейэ сорду.

Мэнсурун сәси санки бир гэдэр юмшалмышды.

— Онлар нэ эдэ билэрдилэр? Гардашымы сән ки, билирсэн. Анама да артыг дэрд вермэкдэн нэ чыхарды? Инди, мэн олдуғуну сөйлэдим, мэнэ һэр нэ эдэчэксэн эт, ганымы сәнэ һэлал эдирэм. Анчаг инан ки, мэн күнаһкар дейилэм. Анд олсун ери, көйү ярадан аллаһа, Мэнсур, анд олсун бу алты айдан бэри мэним еканэ тәсәллим олан бу гур'ана ки, мэн тәгсиркар дейилэм.

Күлзарын сөзлэриндэ чырпынан мә'юслуг, көз яшларындакы сэмимийэт бир ийнэ кими Мэнсурун зейһинэ, руһуна, бүтүн варлыгына санчылырды. Һэтта: «Языг нэ этсин? Бу аллаһын гэзиййәсидир, онун ки, бурада тәгсирнэ йохдур. Күчсүз, көмөксиз бир гыз нэ эдэ билэрдэ? Нэ үчүн бир нәфәр онун адына бир сөз демир?»—кими бә'зи доғрултмалар да фикриндэн кечир, вэ эйни заманда чох дэрин дүшүнчөлэрэ гәрг олурду.

Күлзар кичик әллэрини ирәли узатмыш, бир һэйәчан ичиндэ нәтичәни көзләйирди. Инди Мэнсурун бир сөзү ону нэ гэдэр хошбәхт эдэ билэр, вэ я әбәди бир йохлуға юварлая билэрдэ. Күлзарын бу дәгигәдэ бүтүн тәлели, һәяты, сәадәти Мэнсурдан, онун бир кәлмә сөзүндән асылы иди.

Севинч вэ мүдһиш фикирләр электрик сүр'әти илэ бир-бирини тә'гиг эдәрәк зейһиндэн кечирди. Һәр һалда, Күлзар онун бүтүн изтирабларына шаһид олан бу гур'анын ону тәк бурахмаячагына, көмөк вэ һимәйә эдәчәйинэ, зәиф бир инамла да олса, инанырды. Бу үмидин нәтичәси олараг, Күлзарын башында хошбәхт бир үмид парлады: «Инди Мэнсур голларыны ача-чаг,—әйби йох, мэн сәни бағышлайырам; чүнки инанырам ки, сәндэ тәгсир йохдур,—дейчөк вэ ону гучагла-ячагдыр». Һэтта буну Мэнсурун да көзлэриндән олу-маг олурду. Анчаг Күлзар бу һалында бунун фәргинә вармырды. Һәм дэ бу дәгигәдэ белә шейләрлэ севинмәнин вахты дейил иди. Бурада артыг хәял, хүля дейил, үмид, арзу дейил.—бир һәгигәт олараг өлүм-дирим мәсәләси һәлл эдиллирди ки, о да Мэнсурун верәчәйи чавадан, эдәчәйи һәрәкәтдән асылы иди.

Мэнсур дүшүнүрдү. Санки бу сөзлэрин доғрулуғуну Күлзарын үзүндэ охумаг истәйирмиш кими, бычаг кими ити бахышларыны онун үзүнә тикди: өнүндэ ики сүзкүн көз көрдү ки, мәсүм бахышларында одлу бир фәряд инләйир, там дәрнликлэриндэ бир доғрулуг, бир сэмимийәт, бир паклыг, бир күнаһсызлыг күлүмсәйирди; Күлзарын ики дамчы көз яшы юварланмыш, солғун янагларында дурмушду; инчэ додаглары әсәби бир һэйәчанла титрәйир вэ бүтүн бу һәйәчанларла, бүтүн бу солғунлуғларла Мэнсурун гаршысында пак вэ олдугча көзәл бир көрпә дурурду. Бу севимли көрпәнин мәсүм руһуна тохунмаг, кичик гәлбини гырмаг, инчит-мәк һеч дэ инсафдан дейилди. О, тәбиәтин азад гойнунда бәсләнмиш бир чичәк иди ки, -рузкарын хәфиф бир агырлығындан солчаг, төкүлчөк, мәһв олуб кедәчәкди... Һалбуки о ән тутгун бир һәяты бәзәйә билэр, һәятын ән дәрин гаранлыгларыны бир сәадәт шәфәгилә шыгландыра билэрдэ. Хүәсуилә бу дәгигәдэ Күлзар

элэ бир көрүнүш алмышды ки, она кимсэ ачимая билмэз, эйни заманда онун бу вэзийэтилэ алдыгы мөһзун бир көзэллийэ гаршы кимсэ парэстиш этмэйэ билмэз, ону | севмэйэ билмээди. Күлзар ким олурса-олсун, нэ олурса-олсун индики дэгийгэсиндэ көзэл, севимли, эн пак бир гыз иди.

Мәнсур бунлары нисс эдирди, ким билир, даһа нэ кими доғрултмалар тапмышды. Һәр һалда бу мө'сум көрпәни, бир ан севиндирмэк үчүн бөйүк бир зөвг, бир мөмнунийэт вэ вүгарла «чох яхшы, инанырам, ағлама»—дейэ бир кәлмэ сөйләмэк, ону гучагламаг, овундурмаг, сонра узун-узады дүшүнүб, кәлмәк үчүн бир чох шөртләр гоймаг истәйирди. Лакин бу заман гапы дөйүлдү. Архасындан:

—Тез олсаныз! Даһа бу нэ олду? Битирмәдинизми? Халг никарандыр ахы,—дейэ сәсләр эшидилди.

Данышан энкә иди. Бурада Мәнсурун бирдән-бирэ чөһрәси дөйишди. Чох дәрин бир юхуда имиш кими диксинди. Бүтүн дүшүнчәләри алт-үст олду, санки, ени бир шей хатырлады: «Адәтән гызлар белә дейир, анд ичирләр», о чох эшитмиш иди. О чох башгаларына күлмүш, истәһза этмиш иди. «Бәлкә дә о адам һәмин кәндиләрдән биридир... Бәлкә дә Күлзар ялан дейир... Бәлкә дә таныйыр, демәк истәмир... Бәлкә дә бир нечә нәфәрдирләр... Йәгин кәнд ичинә чыхаркән она бахыб кизлинчә күлчәккләр. Инди энкәйә нэ сөйләйчәкдир?» Бурасыны неч дүшүнмәмишди. «Бу гыз о гәдәр һийләкәрмиш ки, һәр иши көрмүш, эйни заманда өзүнү пак гәләмә вермишдир». Бир дәгийгәдә нэ гәдәр тәгсир онун фикриндән кечди; нәдәнсә бир аз әв-вәл бунларын неч бириси фикринә кәлмирди.

Күлзар ағламагдан данышмырды. Сон дәгийгәдә Мәнсурун тәрәддүдүнү көрүнчә аягларына сәрилиб:

— Мәнсур, мәни бәдбәхт этмә. Анд олсун бу гур'ана ки, мөндә күнаһ йохдур,—деди.

Мәнсур бәлкә дә гапы дөйүлүшүнүн тә'сири алтында:

— Артыг гурбан оласан әлиндәки гур'ана, мән сәнә дөймирәм,—деди.

Күлзар сакит бир нәфәс чәкди. Бир санийәдә ким билир нэ гәдәр бөйүк бир сәадәт яшады. Икинчи сөз олмасайды севинчиндән Мәнсурун аягларыны, әлләрини, үзүнү өпәчәк, ағлаячаг, ким билир даһа нәләр эләйчәкди... Доғрусуну билмәк истәрәсәниз,—неч бир шей этмәйчәк, севинчиндән сәдәчә байылачагды. Лакин Мәнсур сөзүндә давам эдирди:

— Мән сәнә тохунмадым. Анчаг, һансы йол илә кәлмисән, һәмин о йол илә дә атанын эвинә гайыт. Үзү га бир гыз мәнә кәрәк дейилдир.

Күлзарын үрәйи чырпынды, көзләри гаралды, узун заман бир шей көрмәди, бир шей эшитмәди. Бир курулту гулагарларыны долдурмуш кими чийнинә тохунарды. Нәһайәт ағыр вэ тәнбәл һәрәкәтләрлә тәрпәниб, башыны галдырды, мөһзун бир өлкүнүлкә көзләрини ярымчыг ачды,—Мәнсур гапыны ачыб, онун чыхмасыны көзләйирди.

Күлзар мө'юс бир һалда галхды.

Артыг ағламырды, гапы ачыг олдуғундан ағламаға, ялвармаға имкан галмамышды. Гапыя йөнәлди. Нәдәнсә көзләрини галдырыб, әтрафа бахды: бүтүн диварлар, бүтүн көрүнән шейләр дә анлашылмаз бир һәрәкәтлә онунла бәрабәр ерийир вэ онун тәнбәл йүрүшләри әксинә олараг, бир макинә чархы кими дөврәсинә фырлаһыр, хәбис бир истәһза илә рәгс эдирди.

Ихтиярсыз бир аһ чәкди.

Нәһайәт көзләри Мәнсурун көзләринә сапланды, бахды, бахды, бахды, неч бир сөз демәди.

Көһнө чилдди гур'аны көтүрмүш, апармаг истэйирди. Гапыдан чыхды. Эввэл енкө, сонра да, гапы архасында бөйүк бир мараг ичиндө көзлөйөн гадынлар онун башына топландылар. Һәр тәрәфдөн соргулар ягдырылды:

— Һә, нә олду? Нә үчүн чыхдын? Нә истэйирсэн? Битдини? Нә олмушду?

Күлзар бир шей көрмүр, кимсәйә бахмыр, бир шей һисс этмир, бир сөз сөйләмирди. Бүтүн варлығы үрәйинә ерләшмишди. Бир сөвг-тәбин илә гадынларын арасындан кечиб, кетмәк истэйирди.

— Һарая кедирсэн? Нә олду? Нә үчүн кедирсэн?— дейә, һәр тәрәфдөн бири марагла сорур, эйни һалда ону дүмсүкләйир; санки юхуда имиш кими, ону оятмаг вә чаваб алмаг истэйирдиләр.

Гадынлар бир-биринин үзүнә бахырдылар. Гаш-көзләр ойнамаға башламышды. Енкә ичәри сохулду; оран Мәнсурун сәси эшидилирди:

— Мән папағымы атыб, ләчәк бағлая билмәрәм. Намуссуз, үзү гара бир гыз мәнә кәрәк дейилдир. Йолун үстү илә кәлмиш, алты илә дө кетсин...

Күлзар дәли кими дурухмуш, нә эдәчәйини билмирди.

Артыг беш дәгигә бундан эввәлки кими она янашмырдылар. Кимсә бир сөз демир, бир йол көстәрмирди. Анчаг гадынлар бир-бирилә пычылдашыр, сөйләширдиләр. Мәсәлә бәлли иди.

— Валлаһ, валлаһ мәним гызым айдан ары, судан дурудур. Ай мүсәлманлар, бизә зүлм эләмәйин!— дейә, Күлзарын языг анасы ағлайырды. Эйни заманда Мәнсурун анасы бир аз эввәлки эһтирамкарлығы бүсбүтүн атмыш сәрт вә ачыглы бағыртыларла:

— Тәмиздир? Тәмиздир? Апар өзүнүн олсун,— дейирди.

Гадынлар бир-биринә гатышмыш:

— Гәрибәдир! Тәәччүблүдүр! Баракаллаһ гыз! Суюн лал аханы, адамын ерә баханы,— дейә мырылданырдылар.

Күлзар башы ашағыда олараг, бир йол тапыб, кетмәк истэйирди. Лакин тәрпәнә билмирди, һарая кедәчәйини өзү дө билмирди. Бу гәдәр сәмими айрылышдан сонра гардашыны нечә көрәчәк, нә эдәчәк, нәләр олачагды...

Бу һалда о, бир дама чыхмаг вә йүксәк бир сәслә бүтүн чамаат гаршысында бағырмаг, ағламаг, бүтүн дүняны һарая чағырмаг истэйирди.

Она белә кәлирди ки, бу саат бу һагсызлыгдан дүня учачаг, улдузлар төкүлчәк, бүтүн кайнат алт-үст олачагдыр. О да буну истэйирди. Лакин һеч бир шей йох иди. Көйләрин сонсуз дәрникләриндә ерләшмиш улдузлар өз даими сакитликләри илә дуруш, һамысы санки бир нифрәтлә она бахыб күлүрдүләр. Енә кайнат олдуғу вәзийәтиндә дуруш, ади вүгар вә эзәмәтилә һөятын фәчиәләринә күлүмсәйирди.

Заваллы гызчығаз сон дәфә башыны галдырыб, әт-рафа бахды, бүтүн эввәлки нәвазишкар, севимли чөһрәләрдә бир эгрәб күлүшү ойнайыр, һамысында кизли бир нифрәт чырпынды, һеч кәс өз бахышларыны ондан гачырмаг истәмирди. Күлзар нәзәрләрини ерә санчды: санки бүтүн кайнат үзәринә юварланмыш, ону ерә яслатмаг истэйирди, бирдән нечинсә әлиндәки гур'аны башына галдырыб:

— Эй гур'ан, әкәр һагг исән, күнаһкар исәм, бу саат мәни күлә дөндөр. Я һаггы ашкар элә, я мәним намузум, һөятим, исәмтим кими сән дө аяглар алтына дүцүб әбәдлик мәнв ол...— дейә гур'аны ерә чырпыб, әсәһи бир һөйчәнла тапдаламаға башлады.

Этраф сакит иди. Рузкар яваш-яваш эсир, ағачлар сәсләнир, баягкы чырагбан күчәләри дәрин вә корхунч бир гаранлыг бүрүмүшдү.

Күлзара «аллаһ» да, «гур'ан» да көмәк этмәмишди.

Нәһайәт кор анасынын әлиндән япышмыш, онун гара өрпәйинә бүрүмүш ағлаяраг эвә гайытмышды. Һәр тәрәфдә анлашылмас бир дәһшәт, тәбиәтин бүтүн көзәл-ликләриндә бир байгуш сәдасы инләйрди...

Күлзар ағлайырды...

Ағлайырды, чүнки башга бир чарәси йох иди.

1924.

ДИЛБӘР.

Һәр күн бир дәнгә динч отурмаян вә динчлик вер-мәйән Дилбәр, дәрә башлар-башламаз:—«Мүәллимә, мән дейим, мән дейим»—дейә, бармағыны көйдә ойна-дан вә гопардыгы курулту илә бүтүн синифдә бир һәвәс, бир дирилик оядан Дилбәр, бу күн бирдән-бирә сусмуш, ганады гырылмыш бир гуш кими ериндә бүзүшүб, отур-мушду. Һамы һейрәт эдирди. Мүәллимә белә буна һей-рәт этмәйә билмәди.

— Дилбәр, сәндән нә әчәб белә динч отурмушсан, хәстә дейилсән ки?

Дилбәр, юхуда имиш кими, диксинди, башыны гал-дырды, анчаг данышмады, сусду галды. Мүәллимә ону ирәли чағырды... Һәр күн, сөзләри грамафон кими бир-биринин ардына дүзән Дилбәр, бу күн гырыг макинә кими башаяг вурурду. Онун фикри нә исә узаг бир ер-дә, там башга бир шей илә мәшгул иди. Дәрсдән сонра мүәллимә Дилбәри мүәллимләр отағына чағырды.

— Дилбәр, сәнә нә олмушдур?—дейә сорашду.

Дилбәр далғын көзләринин ерә тикмиш, сусурду. Бу аралыг Дилбәрин синиф йолдашы Мәрийәм, башыны әйиб:—«Мүәллимә, Дилбәри әрә верирләр»,—деди.

— Аһа, әрә кетмәк истәйирсән?—дейә, мүәллимә кү-лүмсәмәк истәркән, Дилбәрин кичик бәдәни титрәди, көз-ләри яшарды вә бирдән:—«Йох! Мән истәмирәм, атам верир»—дейә, дизи үстә дүшдү. Дәрдли башыны мүәл-лимәсинин дизи үстә салыб, әсәби бир һөнкүртү илә ағламаға башлады...

Дилбәр ики дәрәчәли мәктәбин үчүнчү группунда иди. Атасы Һәсән киши, йохсул бир кәндли иди; дүня малындан—гаратикан бир гәляны, өвләд адына да бир гызы вар иди. Савадлы дейилди. Анчаг, савадсызлыгын нә гәдәр бөйүк бир бәла олдуғуну өз тәчрүбәсіндән билмишрә өглу олмадығы үчүн гызыны да олса охутмағы гәра алмышды.

Гышын узун кечәләріндә Дилбәр китабыны алыр, очаг янында Һәсән кишинин габағында отурурду. Онун үчүн Европадан, Америкадан, Африкадан, адам ейән инсанлардан, бу дүнянын яранышындан охуюр, Һәсән киши бөйүк бир зөвг илә динләйир, бунларын һамасыны эшитдийн һадисәләр илә тутушдурур вә бәзон гызынын гәги бир алим олдуғуна инаныр, севинирди. Бир аздан сонра Һәсән киши ахундун отағына кедир, Дилбәр исә атасы кәлинчә дәрсләрини һазырламаға башлайырды.

Ара-сыра Дилбәр атасынын йохсуллуғуну хатырлайыр, охуюб доктор олачағыны, ағ палтар кейиб хәстәләрә бахачағыны, атасына көмәк эдәчөйини, гоча атасынын башыны учалдачағыны дүшүнүр, дүшүнүрдү... Даһа бир чох шейләр дүшүнүрдү... Языг ки, заваллы Дилбәр, онун үчүн нәләр һазырландығыны һеч дүшүнүрдү.

Ашһам үстү Һәсән кишинин эви долу иди. Ахунддан башламыш, ғырахмаллы охумушлара кими һәр бичимли адам варды. Лап күнчә отуран күмүш гәлянылы, тирмә гуршагылы бир киши данышырды:

— Ай Һәсән киши! Даһа көһнә кәндә тәзә дәб гоймачагсан ки... машаллаһ... аллаһ сахласын, ушаг да яша-боя долмушдур... гыз хейлағыны эвдә чох сахламаг да бир шей дейилдир. Мирзәкәрим дә аллаһа шүкүр өзкә дейил, өзүн яхшы таныһырсан... Аллаһ хөйир версин...

Һәсән киши дүшүндүрүнү дейә билмирди.

— Флани... о ки, вар эвам... мәнним кими һейван, о

һеч. Бизим даһа вахтымыз кечмишдир. Дүня һейван кәлмишик, һейван да кедәчөйик. Бундан сонра эвам адам бир пула дөймәз. Мән әһд эләмишәм, күнүмә бир күн галмыш о ушағы охудачағам, пул бир шей дейилдир. Адам кәрәк дүняда яхшы илә яманы билсин,—дейә, Һәсән киши элмин файдасыны аңлатмаг истәйир, анчаг дейә билмирди.

Һәсән киши доғрудан да пулу о гәдәр әһәмийәтли билмирди. Анчаг бу дәфә өзү әл-ағяғынын сарылы олдуғуну һисс әдирди. Бу вахтадәк кәлән элчиләрә:—«Гызым охуюр, вермәрәм»,—дейирди. Анчаг бу дәфә бир аз дили долашырды...

Мирзәкәрим мәдрәсәдә охумуш бир тәләбә иди. Анасы мәрсийәхан, атасы да пирдә шейх иди. Анчаг сон заманлар тәләбәлик чох да ишә кечмәдийи үчүн, Кәрим ерә илмәк папағы дөйишиб икнүзлү бир папаг гоймуш, лаббадәни ярыя кими кәсиб пәнчәк гайырмыш, нәлейин еринә мәст кеймиш, нәһайәт ийирми икинчи илдә үч айлағ курслара кирмиш, Моллакәрим әвәзинә Мирзәкәрим олуб, чыхмышды. Кәнд мәктәбиндә дәрс дейирди. Фикрән дә Мирзәкәрим зиялылашмышды. Һәр күн, газети, илк сәһифәсиндәки тарих вә нөмрәсіндән башлайыб, сон сәһифәсиндәки эланлара вә сифаришләрә кими охуюрду. Данышығында—«ислам миллиәтинин чәһаләтдә галмасындан, харичиләрин мәдәнийәти исламдан алдығларындан вә гур'анда бүтүн эһмләрә ишарә олдуғундан» узун-узадыя бәһс әдирди.

Мирзәкәрим пис адам дейилди. Касыблара әл тутанды. Һәсән кишинин өзүнә әз яхшылыг этмәмишди. Һәлә билдир Һәсән кишинин хыры яндыгдан сонра, Мирзәкәрим едди йүз манат вериб, онун үчүн бир ат-араба алмышды. Һәсән киши ярылыға ишләдир вә хырда-хырда пулуну Мирзәкәримә долдурурду. Анчаг нәдәнсә, бир нечә ай бундан әввәл ат ганчыр олуб өлмүш, алты йүз

манаты инди дә Һәсән кишинин үстүндә галмышды. Мирзәкәрим исә, инсафән, пул үчүн Һәсән кишини тәләсдирмирди; һәтта ени ат алачагыны сөйләмишди. Һәлә сон заманлар Һәсән кишини тез-тез чай ичмәйә чагырырды. Инсафән, Мирзәкәрим яхшы адамды. Көзүачыг адамды.

Анчаг Дилбәри эрә вермәк Һәсән кишинин бүтүн арзуларыны ғырырды. О да өз ғызыны бөйүк адам көрмәк, онула фәхр этмәк, һәлә бә'зиләринә ачыг вермәк истәйирди.

— Флани... Мирзәкәрим яхшы адамдыр. Анчаг мәним ғызым охутур. Индики вахтада... эвам инсан ки вар... һейван кими бир шейдир, мәсәлән мән. Мән әнд эләмишәм ки, ғызым дәрсини баша вурмайынча...

Бурада ғырахмаллы бир киши сөзә ғарышды:

— Бәли, Һәсән дайы! Яхшы буюурсунуз, элмәсиз инсан һеч бир шейә дәймәз, аллаһа шүкүр Мирзәкәрим дә һамымызын мә'лумудур, һәлә элм адамыдыр; яхшы дәрси дә вар. О ки, галды ғызын охумасына, мән өзүйлә данышмышам. Мирзәкәрим өзү дейир ки, Һәсән кишидән чох хошум кәлир, чүнки көзүачыгдыр; мән өз күлфәтими охудачагам. Анчаг бир ады үстүндә олачаг, сонра енә дә охусун. Мирзәкәрим ону сәндән яхшы охутдура биләр. Орасына өзү сөз верир.

— Бәли, бәли, орасына архайын ол, Һәсән дайы!— дейә о бири дә сөзә ғарышды. Данышыг узун сүрдү. Һәсән киши чох дүшүндү. Һәтта, һараданса өлмүш аты вә аяты йүз манат борчу да ядына дүшдү.

— Флани... сөзүм йохдур... Бир ғызым вар, элиндир. Анчаг бир шәртим вар; ғызым кәрәк дәрсини охусун, инсан ки вар...

— Бәли, бәли, архайын ол.—Ахунд салават чевирди: «Аллаһ хейир версин!»

Ахшам Дилбәр чәрәк емир, мүтәмади ағлайырды. Масгурада бир аз пендир, бир аз да дошаб варды. Һәсән киши чәрәйи очагын үстүнә гоюб, дүшүнүрдү. Дилбәрин ач олдуғуну билирди.

— Ағлама, ғызым! Мирзәкәрим элм саһибидир. Яман адам дейил. Мән чамаатын янында онун үчүн шәрт гоюшам. Сән кәрәк ахыра кими охуясан.

Дилбәр, Мирзәкәримин ярымләббадәсини, икиүзлү папагыны һәлә чәкә билмирди. Атасынын вәзийәтини билирди. Лакин бу дәгигәдә һәр шейн унудуб, атасынын гучагына сыхылараг, көз яшлары арасындан:

— Ата! Мән она кетмәк истәмирәм. Мән охумаг истәйирәм,—дейә ағлады.

О кечә Һәсән киши дә чәрәк емәди. Ата-бала һәр икиси айрылдыгда дүшүнүр вә һәр икиси дүшүнчәләрини Дилбәрин дәрсини давам этдирчәйи үмиди илә башлайыр, вә нәдәнсә, Һәсән кишинин өлмүш аты вә алты йүз манат борчу илә битирди... Анчаг, Дилбәр бунларын һамысындан башга, даһа бир шәйләр дүшүнүр вә кизли ағлайырды.

Иш узун сүрмәди. Нишан кәлди, Дилбәр үчүн тәзә палтар, үзүк, голбаг, һәтта Һәсән киши үчүн дә әтлас архалыг кәтирилди.

Бир нечә һәфтәдән сонра—«адамымызы верин» мәсәләси галхды.—«Мәктәбә, эвимиздән дә кедә биләр»—дедиләр.

Ғызын яшы декрет яшына чатмамышды, Загс үчүн о яндан, бу яндан кағыз дүзәлди. Ахунд кәбин кәсди. Дилбәр атасы илә вә дилсиз, ағызсыз анасы илә видалашыб әр эвинә кетди.

Күнләр кәлиб кечирди. Дилбәр мәктәб сөзүнү галдырмаға белә чәсарәт этмирди. Зәтән, дәрсдән дә галмамышды: Мирзәкәримин анасы Моллакүлсүм она гур'андан дәрс верир, мүгабиләйә отурдур, ясин әзбәрләдир-

ди. Ара-сыра тээ чыхмыш мэрсийэлэрдэн дә өйрәдирди. Дилбәрн күнү пайминбәр өйрәнмәк вә чүмә ахшамлары ясин, үч айлыгда исә гур'ан охумагла кечирди. Палтар-палаз юмаг, габ-гашыг юмаг, хәрәк һазырламаг вә бу кими ишләр дә ағыр бир йүк кими Дилбәрн үзәринә дүшмүш, көз ачмасына имкан вермирди. Һөлә, һәр күн Мирзәкәримин ярымләбәдәсини, шишкин, саллаг додагларыны, чийәр кими гырмызы үзүнү көрмәк Дилбәр үчүн чәкилмәз бир әзаб иди. Лакин чарә йох иди. Һәр күн Мирзәкәримн көрүнчә бир көйнәк әт төкүр, үрәйн дөйүнүр, бәдәни әсим-әсим әсирди. Көзләрини юмаг, гачмаг, бир бучага сыхылмаг, кизләнмәк истәйирди. Анчаг мүмкүн дейилди. О, әринин габағына чыхмалы, нәзакәт вә рәсмийәтлә ону гәбул әтмәли, күлүмсәмәли, күлмәли иди. Йохса юмруглар, тәпикләр, гачылмаз вә амансыз шейләрдн. Лакин һәр күн яландан башга бир рәнкә кирмәк, башга чүр көрүнмәк, агламаг истәркән күлмәк дә дадлы бир шей дейилди. Нә әтмәк... Гапылар бағлы, гаранлыг мөзар кими... далгын, сусгун бир әв! Бир яна кедә билмир, кимсәни көрә билмир, дәрдләрини кимсәйә сөйләйә билмирди. Атасынын эвинә белә кетмәйә һаггы йохду.

Дилбәр, дири икән гара бир мөзара көмүлмүшдү. Әп яхшы күнү,—дөйүләркән, көзүнүн алты көйәрмиш бир һалда бир бучага сыхылыб, ағладыгы вә хәстәләннб, әринә янашмадыгы вахтлар иди. Зәтән, Дилбәр соң заманлар тез-тез хәстәләннрди. Ойнаг, чевик бәдәни бүзүшмүш, шухлуғуну итирмиш, көзәл көзләри дәринә әнмиш, ал янаглары саралмыш, учмуш, даима күлүмсәр додаглары солмуш, гурумуш; әсәби бир титрәклик алмышды. Ара-сыра гур'ан охуяркән фикри долашыр, дүшүнүр; кечмишләрини, ушаглығыны, шән вә ойнаг кәнчлийини, мәктәб йолдашларыны, бүтүн үмидләрини хатырлайыр, бүтүн варлығы сарсылырды. Нә әтмәк, талә белә ниш...

Күнләр кечир, Дилбәрн мүһити кетдикчә гаралыр; ағыр бир даш кими гаранлыг бир гуюнун дибинә әнир кими, кетдикчә даһа артыг гаты бир гаранлыға батыр. Иллишир галырды. Ара-сыра бир шейләр дүшүнүр, лакин енә дә бүтүн дүшүнчәләри нәдәнсә атасынын өлмүш аты вә алты йүз манат борчу илә битирди.

Бир күн Моллакүлсүм ирәлидә, Дилбәр дә, голтуғунда Моллакүлсүмүн топладыгы нәзр боғчасы, гайдырдылар. Гызлы, оғланлы бир дәстә Дилбәрн диггәтини өзүндә сахлады. Бунларын арасында бир чоху кечмиш мәктәб йолдашларындан иди. Дилбәрн үрәкчийи ериндән ойнады, дәрн бир аһ гопарды. Вәзийәтиндән утандыгы үчүн танынмасын дейә, чадрасыны үзүнә чәкди вә әйни заманда кечмиш хатират ону сарды. Чох далгын иди. Бу аралыг иччә бир әл онун чийиннә энди; әйни заманда шух бир күлуш гопду. Дилбәр дискинди. Горхмуш көзләрини керийә чевирди. Үч дуйғу—горху, севинч вә утанчағлыг—үчү дә бирдән она һүчүм әтди. Янаглары гызарды. Шашырды. Гаршысында дуран гыз—Дилбәрн мәктәб бачылығы Мәрийәм иди. Бир санийә үчүн кечмиш ушаг ойнаглыгы илә онун үзәринә атылмаг, гучмаг, өпмәк истәди. Амма даянды. Сусду. Мәрийәм индинди охумуш, ирәлиләмиш бир чөмийәт гызы иди. О исә... заваллы бир мәрсийәхан шәйирди! Мәрийәм онун бойнуну гучуб, сөзләрини, сорғуларыны бир-биринә пейвәнд әдәрәк деди:

— Ай гыз, һарадасан, көрүмүрсән? Бу нәдир? Рәнкин учмуш! Хәстәмисән? Сәни чохдан ахтарырдым, вачиб сөзүм вар. Нәдән бу күнә дүшмүшсән?

Мәрийәмин дәстәси онлара яхынлашырды. Дилбәрн үрәйи дөйүнүр, Моллакүлсүмүн бағрачағындан гор-

хуб,—яхшы, яхшы Мәрийәм сонра, сонра...—дейә, яха гуртарыб гачмаға чан атырды. Мәрийәм исә она мөһкәм япышмыш, бурахмырды. Гызлар вә оғланлар кәлиб етишмишдиләр.

—Аһа, Дилбәр, Дилбәр, нечә дә дәйишмиш, арыгламыш, солмуш!—дейә гызлар ону бүрүмүшдүләр. Дилбәр өзүнү бүсбүтүн итирмишди. Бу аралыг Моллакулсүм курултуя дөндү вә Дилбәрин ән чох горхдуғу шей доғрудан да олду. Моллакулсүм башы ачыг гызлары вә әли китабы оғланлары Дилбәрин дөврәсиндә көрүнчә, гу-думушчасына бағырды:

— Бу нәдир? Һәлә бу галмышды? Әкәр ахшам әрин итоғлу эвә кәләр мән онунла бир нечә кәлмә данышарам. Онлар гызмыш, өзүндән сәрхош лөвәндләрдир. Онлар әрсиз арвад, йүкәнсиз атдырлар. Сән дә онлара голлумусан...

Оғланлар тез узаглашдылар. Гызлар шашырдылар. Дилбәр, бүтүн бәдәни титрәйәрәк, гыпгырмызы кәсилмиш вә һеч дүшүнмәдән әлини Мәрийәмин әлиндән чыхарыб, гачмаг истәйирди. Бу аралыг Мәрийәм онун гулагына әйилиб, явашдан:

— Сәнә бир мәктуб кәлмишдир, мәнәдәдир. Бачынкилә вәрәрәм—деди.

Дилбәр, һеч дүшүнмәйәрәк:—яхшы, яхшы дейә әлини дартды вә гачараг узаглашды...

Ахшам Моллакулсүм нәзирләри ербәр әдир, Дилбәр исә отуруб гур'ан охуюрду. Әв гаранлыг иди. Ортаны бир мөзар сүкуту бүрүмүшдү. Анчаг дивардакы саат йоручу бир экранкликлә «тыг-тыг» вурурду.

Дилбәрин фикри узаг-узаг ерләрдә иди. Бу күнкү һадисә онун бүтүн варлығны сарсытмышды. Дүшүндүкчә үрәйи дөйүнүр вә саатын таггылтысына «тыг-тыг» дейә чаваб верирди. Хатират она динчлик вермир, бүтүн ушаг руһуну әзирди. Мәктәб, ушаглыг, гайғысызлыг...

Дилбәр, көзләриндән әлинин үстүнә дүшән дамалардан айылмыш кими, башыны галдырды. Моллакулсүм эвдә йох иди. Дилбәр галхды. Тахчадан бир бағлама көтүрүб ачды, бахды. Әсәби бир мараг вә һәйәчанла бахды, бахды... Бүтүн кечмиш күнләри бир дәгигәдә чанланмыш кими ичәриндән кечди вә бирдән үзү үстә, бағлама үзәринә эниб, дәһшәтли бир һөнкүртү илә ағламаға башлады. Бу, Дилбәрин көһнә китаблары иди. Дилбәр онлары бағрына басыб дәрин кәдәрилә ичин-ичин ағлаырды.

Кечәдән чох кечмишди. Мирзәкәрим ахундун отағындан гайытмамышды. Анчаг, гайытмасына аз галмышды. Дилбәр галхды, гапыны ачды, байыра бахды. Булашыг бир кечә иди. Күләк бә'зән шиддәтлә чырпыныр, дамларын бачаларыны таггылдадыр, бә'зән һеч йохмуш кими сусурду. Көйдә ай булутлар илә тоғгусурмуш кими, ертүлү вә ер үзүнү гаранлыгларда боғур; каһ да яваш яваш булутдан чыхыб, бир нечә санийә үчүн ер үзүнә хәстә, сары, өлкүн бир ишыг сачырды.

Дилбәр байыра чыхды. Явашча һәйәтдән кечди, күчә гапысыны ачды, бахынды. Кимсә йох иди. Бир гәдәр дүшүнүб дә гайыдыб, ачыг галмыш эв гапысына бахды. Гаранлыг ичәрисиндә, пәнчәрә илә гапы, лампанын сары ишығындан вәрәмли ики көз кими бахырды. Дилбәрин үройи сыхылды вә бирдән башы ачыг күчәйә атылыб, душтагдан гачырмыш кими, бир һәйәчан ичиндә гачмаға башлады. Һара? Өзү дә билмирди... О анчаг гачмаг, бу диряләр мөзарындан узаглашмаг истәйирди. Бир аралыг Дилбәр дөндү, бахды. Гапыя бир гаралты янашырды... Бу, шүбһәсиз Мирзәкәрим иди. Дилбәр бир гырпым даянды. Горхудан бәдәни титрәйирди. Күләк уеулдайыр, санки бир сәс она—«гайыт, гайыт!»—дейирди. Лакин

Дилбәр күләйи динләйәчәк бир һалда дейилди. Яйлыгынын учларыны яхаламыш, әсәби аддымларла ирәли атылмыш, гачыр, мütәмади гачырды. Артыг әв, чоҳ узагда галмышды. Күләк гаршыдан Дилбәрин үзүнә чырпыр, гулагларында уғулдайыр, еришини явашладырды. Палтарлары фырылдайыр вә аягларына долашараг еришсинә мане олурду. Дилбәр бир нечә дэфә даша илишмиш, йыхылмыш, әлләри, дизләри әзилмишди. Лакин Дилбәр бунларын фәргинә вармадан галхыр, енидән йүрүйүрдү. һарада олдуғуну билмир вә бәлкә дә дүшүнмүрдү. Анчаг, ачыглы далғаларын ялчын гаялара чырпыб бир курулту гопармасы саһилдә олдуғуну хатырладырды. Ай булут алтына кечмиш, бүтүн каннат гаранлыға бүрүнмүшдү. Әтрафда кимсә йох иди. һәр тәрәфдән,—вәһши бир тәбиәт, гаты бир гаранлыг Дилбәри бүрүмүшдү. Кечәнин гаранлыгы ичәрисиндә ялныз күләйин горхунч курултусу Дилбәрин гулагларында уғулдайыр, гаршыда Хәзәрин йыртычы далғалары һиддәтлә гаялара чырпыр, дөйүшүр, бағырыр, ялчын гаялары, сәртдашлары гопармаг, йыхмаг, өз ағушуна алыб, удмаг истәйирди. Дилбәр исә һеч бир шей көрмәдән, дүшүнмәдән бу кимсәсиз тәбиәтнин ортасында йүрүйүр, кетдикчә әвдән узаглашыр вә гаты бир гаранлыға далырды. һарая? Нә үчүн? Бурасыны Дилбәр өзү дә билмирди.

Артыг, саһилдә кечәнин гаранлыгындан башга бир шей көрүнмүр, күләйин уғултусундан вә далғаларын ачыглы бағыртысындан башга бир шей әшидилмирди. Дилбәр гаранлыға гатышмыш... кечә Дилбәри удмушду...

1927

ДИЛАРА

Күнәшин сон вәрәмли телләринин дуйдурдуғу ийрәнч бир сүкут ичиндә ана ағлайыр, ата ағлайыр, заваллы гызыгыз да, бу фәлакәтә сәбәб олмуш кими, горхундан гымылданмайыб, явашдан ичин-ичин ағлайырды.

Сәадәт шәрбәтнини тапыб ичиркән гәдәһи салыб гырмаг, хошбәхтлик йолуну тапыб там мөгсәдә чатыркән бир фәлакәтә уғрайыб мәһв олмаг нә гәдәр ачы олса да, ади бир шей дейилмидир?

Күн батар-батмазда иди.

Палчыгы Бәшир донлуғуну алмыш, борчлары илә тутушдурараг әвә гайыдырды. Өтәдән бәри хәстәләнмиш, борча дүшүмүш иди: Бу күн бүтүн борчлары битир, һәтта бир гәдәр артыг пулу да галырды.

Кичик гызы Дилара үчүн емишдән-заддан алмаг истәйирди: палтары йох идисә дә, һәлә пулу чатмырды.

Күчәдән, мүәллимләри башда олмаг үзрә тәмиз кейимли, күләр үзлү кичик гызлар, ушаглар бөйүк бир интизам вә әзәмәтлә һарая исә кедирдиләр.

Бәшир дурду, бахды: нә гәдәр дә динч, көзәл, тәмиз, севимлидирләр... Гызыны хатырлады:

«Заваллы аягялын, көһнә, чиркли бир көйнәклә кәзир. Бу чүр кейинәрсә, белә көрүнәрми? Дилара бунлардан да ярашыглыдыр. Белә кейинәрсә лап көзәл көрүнәр... О да бу ушагларын арасында олсайды, нә оларды?».

Бу фикирләр сыра илә Бәширин башындан буланлыг бир көлкә кими кечирди. Бирдән нә исә аңлашылмаз

· бир дуйгу ону чулгады, нама'лум бир гуввэтин тэ'сирн алтында нэ эдэчэйинни өзү дэ билмэйэрэк, өмрүндэ хатырламадыгы бир чэсарэтлэ мүэллимэйэ янашды.

— Ай ханым...

Дили долашды, нэ дейчэйинни билмирди.

Мүэллимэ ири көзлэрилэ Бэширэ бахды.

— Багышда ханым, сэнден бир таваггам вар... Мэн өзүм палчыгчыям. Бир балача гызым вар. Ону сорушупрам ки, ону нэ элэйим?—дейэ сорду.

Она белэ кэлрди ки, мүэллимэ инди бу чэсарэтлэ она янашдыгы үчүн ачыгланачаг, сөйчөк, я да бир ачы сөз дейчөкдир. Мүэллимэ мүлайим бир бахышла гоча Бэширин үзүнэ бахды: бу гырышыг үздэ, чэсарэти үчүн үзр истэйэн бир күнаһкар күлүшү чырпыныр, көзлэриндэ мэрһэмэт уман бир тэгсиркар ичзи инлэйирди. Бу заваллы көрүнүш мэрһэмэт һисси дуйдурурду.

— Эми гызын нечэ яшындадыр?

«Эми» сөзү Бэшири шашырды. Бу, көзөл кейимли, бөйүк, ичэбэтгли гадындан бу сөзү эшитмэйэ, санки өзүнү лайыг билмирди.

— Сэккиз яшында.

— Эми, инди вахт кечмиш: лакин, һэр һалда кэтир, бир чүр дүзэлдэрик.

— Һарая? Нэ вахт?

Белэлэиклэ сөзлэшдилэр. Сабах Бэшир гызыны мүэллимөнни янына апарачагды. Сонсуз бир мөмнунийэтлэ «аллаһ сэнэ өмүр версин. Аллаһ көлкэнизи башымыздан эксилтмэсин»—дейэ баш эйнб севинэ-севинэ айрылды. Эввэл бир гэдэр ейинлэди. Сонра явашлады. Дүшүнүрдү: «Нэ мүлайим адамдыр». Гызы да көзөл кейинчөк, охумуш олачаг. Гоншулары ону тэ'рифлэйчөклэр. Белкэ бир заман о да бу мүэллимэ кими олачагдыр. Лакин, гызы аяг ялын нечэ апарсын? Арвады нэ дейчөкдир? Бирдэн даянды. Өзүнү итирмишди... Көмүр мейданына

доғру йөнэлди. Бир чүт көһнэ чөкмэ, бир көһнэ либас да алыб эвэ гайытды.

Дилара гышын союгуна бахмаяраг бир чырыг көйнэйилэ ону гаршылайыб этэйиндэн япышды.

— Ай ата, о нэдир? О чөкмэлэр киминдир?—дейэ тез-тез тээччүблэ сорурду.

Бэшир сон вахтлар эвэ һеч бир палтар вэ бу кими шейлэр алмырды, хүсусилэ чөкмэлэр, чох тээччүблү иди. Эвдэ чөкмэ кейн йох иди. Һеч башмаг тапылмыркэн, бирдэн-бирэ чөкмэ... кимсэнин ағлына ерлэширди. Диларанын сэсинэ чыхан анасы да шашырмышды.

— Балам, бунлар нэдир? Гудурмусан...

— Арвад, һеч данышма, иши дэйишдирмишэм.

— Бунлар киминдир?

— Алмышам.

— Доғрудан киминдир?

— Валлаһ алмышам. Һэлэ бу һарасыдыр? Ай гыз, йүйүр, бир эл-аягыны ю, кэл, бир көр бунлар нечэ олур?

— А киши нэ эчөб?

— Һэлэ сабах Дилараны учгула апарачағам.

— Нечэ й'ни учгула апарачағам?

— Валлаһ... Дейирэм сэнэ ишлэри дэйишмишэм. Мүэллимэ илэ дэ данышмышам. Өзү дэ бир яхшы адамдыр. Элэ гайдалы... Деди көтүр кэл. Ай гыз юбанма, тез ююн кэл!—дейэ ичэри кирди.

Дилара өмрүндэ көрмэдийн бу эчайиб аяггабылары вэ палтары кеймиш, севинчидэн, санки ганадланыб учурду. О чоҳдан бэри һэсрэтлэ ушагларын аягларына бахыр вэ бир күн онун да чөкмэси ола билчэйинни һеч тасэвүр белэ этмирди.

— Ай гыз, белэ фырлан көрөк нечэ даяныр... Ай залым, гиямэтсэн ки... Дур, бағларыны кечирим.

Бэшир пулларынын артыг борчулара чатышмаячыны да унудуб, өмрүндэ дуймадыгы бөйүк бир һэвэс

вэ севинчлэ, чидди сурэтдэ чалышыб, ушағыны бээн-дирди. Чөкмөлэр көһнэ дэ олса Диларанын аягларында ярашыгылы көрүүнүрдү.

— Ай залым, лап хозэйин гызларына охшайырсан... Чөһөннәмэ олсун дүня, арвад о табагы бәри вер. Гыз, дур бир ойна...

Табаг таггылдайыр, Дилара атасынын үзүнү өпүб, бөйүк бир севинчлэ ойнайырды.

Сөһөр хава чох тутгун иди. Кечэ ягыш бүтүн күчә-лэри дизэдәк палчыг эләмишиди. Бурасы Бәширин һеч дэ дөшүнэ дүшмүрдү. Чүнки яшадыгы бөйүк Саяля күчә-синдә күчәләр дөшәнмәмишиди, бир аз ягыш яган кими палчыг дизэ галхыр, кечмәк белә мүмкүн олмурду. Хүсусилә бу күн Диларанын чөкмөләри багачагды... Бу һеч дэ арзу эдилән бир шей дейилди. Нә һсә, Бәшир мүәллимә-йә сөз вермишиди. Дүня дагылса да Дилараны апарачагды.

Бөйүк бир зәһмәтлэ Дилараны өз эли илэ кейиндирди. Чыхдылар... Эвдән беш-алты аддым айрылмышдылар. Дар күчә элэ палчыгды ки, кечмәк мүмкүн дейилди. Бәшир тез-тез Диларанын чөкмөләринә бахыр, кичик бир палчыг лөкәси ганыны гаралдырды. Бир гәдәр кечинчә 4-чү Тазапир даланында йол бүсбүтүн кечилмәз олду.

Бәшир чәрәсиз галыб Дилараны гучағына алды,— 2—3 аддым кетмәмишидиләр ки, заваллы Бәширин аяг-бабасы палчыга батды. Аяғыны чыхармаг истәркән, бирдән бүдрәйиб үзү үстә ерә чырпылды. Артыг ушаг да палчыга булашмыш, өзү дэ дизиндәки ағырынын шиддәтиндән тәрпәнмәз бир һала кәлмиш иди. Бөйүк бир шүшә аяғына батмыш, ган ахмага башламышды. Өлә-өлә эвә гайытдылар.

Бәширин дизиндән ахан ган даянмырды. Гоншулар топландылар, яранын үстүнә тәндир күлү төкдүләр, һө-

рүмчөк тору гойдулар, даһа нә кими оюнлар чыхардылар, лакин олмады. Һәлә топуғу да бурхулмуш, ағыры варлыгыны сарсыдырды.

Сыныгычы кәлди, аяғыны сарыдылар. Бәшир ахшамәдәк зарылдады, инилдәди. Ахшамдан бир гәдәр кечмиш аяғындан элә бир ағыры, элә бир санчы галхды ки, даянмаг мүмкүн дейил иди.

Бәширин инилитсинә гоншудақы ишчиләр топландылар. Һәрә бир йол көстәрди. Лакин, чәрә олмады. Нәһайәт, мүтлэг, һәким чағырылмасы лазым олдугуну деди-ләр. Бу да мүмкүн дейил иди.

— Чаным, бу гаранлыг күчәләрдән һәким нә чүрә кәлчәк? Кәрәк, бир файтона минсин. Файтон да инди бир этәк пул истәйир,—дейә, газантәмизләйән Әһмәд донгулданды.

Беләликлә чох данышдылар. Лакин нә Бәширин аягаағыры бирдурду, нә дә һәким кәтирмәк мүмкүн олду. Хәстәни, бир инилти, бир гыздырма ичиндә гоюб дағы-лышдылар.

Заваллы Бәшир беш-алты күн кечәлэри белә көз юммадан чырпынды. Һәким кәтирмәк мүмкүн дейил иди. Нәһайәт, газантәмизләйән Әһмәд ону архасына алыб һәкимә апарды.

Докторлар бахдылар.

— Кеч кәлмиш. Сүмүйү гырылмыш, һәми дә аяғында ган кирләнмишидир. Эввәлдән кәлсәйди сағала биләрди. Лакин инди хәстәханада ятмалыдыр,—дедиләр.

Ийirmi күндән сонра заваллы Бәшири эвә кәтириб, кирли, союг йорған-дөшәйинә салмышдылар. Аягы артыг бир о гәдәр ағырмырды. Чүнки, диздән юхары гылчасыны кәсмишидиләр.

Күнәшин вәрәмли телләринә гаршы заваллы Бәшир ач ушағынын, көз яшларына боғулмуш гадынынын үзүнә динмәз-сөйләмәз бахырды. «Ох... Бундан сонра бу за-

валлыларын күнү нә олачагдыр?» Бөшир утанчаг көзләрини бир тәрәфә гачырды. Бу аралыг бахышлары тахчада гоша гоюлмуш чәкмәләрә илишди. Бирдән-бирә нә исә хатырляраг өзүнү сахламайыб, һөнкүртү илә аламаға башлады...

Ох, сәадәт нә гәдәр яхынды...

Лакин...

1924

КҮЛӘР

(Хатират дәфтәриндән фрагментләр)

— Әсәрдә бир Азәрбайчанлы, гызын чадраны агмасы көстәрилир. Кино тамашачылары бу бирчә гызын да азәрбайчанлы олмадығыны өйрәнинчә нә дүшүнә биләрләр? Икичә күн дә көзләйин, мән азәрбайчанлы гызы тапарам—дедим. Режиссор разы олду.

Шәһәрә дүшдүк. Шәкилдә чәкилмәйә разы олан гызлар көзәл дейилди. Аз-чох көзәл олан гызлар да разы олмурду, даһа доғрусу онлары гоймурдулар.

Бизә бир адрес вердиләр, орада көзәл бир гыз яшайыр, дедиләр. Кетдик. Гапыны дөйдүк, ачдылар. Бу, мөним Күләр илә илк көрүшүм иди. Илк бахышда мөним диггәтими өзүнә топлады. Бу, демәк олур ки, фәчмизин башлангычы иди. О заманлар Күләр 16—17 яшларында иди. Күләр орта бойлу, инчә вә зәриф япылышлы бир гыз иди. Даима турназчасына күлүмсәйән ири, мави көзләри варды. Гыса гывырым сачларыны ачыг, ағ чийиндәринә сәпәрәк, гапы ағзында даянмыш вә назик ал додагларыны бүзәрәк, ири мави көзләрини бир сорғу бахышы илә бизә дикәрәк, бир кәлмә белә данышмадан бахырды. Йолдашым көһнә кино ишчиси иди. О, көзләрини Күләрдән айырмаяраг:

— Биз Мәрийәмханымы көрмәк истәйирик,—деди.

Күләр күлүмсәди. Бу саат, дейә башынын чәлд һәрәкәтилә гывырым сачларыны чийинләринә атараг, дөндү вә гапы ағзында көрүмәз олду.

Йолдашым бир соргу илэ мәнним үзүмэ бахыр, фикрими билмэк истэйирди. Көзэл дейэ ялвардыгымыз вэ рэдд чаваб алдыгымыз гызлара нисбэтлэ Күлэр, инсафон, эн көзэл бир гыз иди.

Биз инди гапы агзында Күлэрин симасыны, күлүшүнү вэ йүрүшүнү музакирэ эдэрэк, Мэрийэмханым көзлэйирдик. Гапы лайбалай ачылды. Күлэр, үркөк вэ ойнаг бир даг кечиси кими ирэли ериди. Ардынча—һүндүр бойлу, инчэ вүчудлу, сары бөнизли бир гыз көлирди. Бу—Мэрийэмханым иди.

Мэрийэмханым да яман дейилди. Мэрийэмханым -далгын көзлэрини бизэ дикиб, көлишимизин сөбөбнни билмэк истэйир, Күлэр исэ данма сөбөбсиз күлүмсэйөн ири көзлэрини каһ бизэ; каһ Мэрийэмханыма чевириб, ишин сонуну көзлэйирди.

— Бизэ кинода чөкилмэк үчүн сизи нишан вермишлэр. Ичазэ версэйдiniz, тэчүрбэ үчүн сизи лентдэ чөкөрдик,—дедим.

Мэрийэмханымдын чатылмыш гара гашлары айрылды, күлүмсэди вэ неч дэ ачыгланмады. Бэлкэ бир аз да хошланмыш кими көрүнүрдү. Икичэ күн вахтымыз вар иди. 60 адам даяныб, азэрбайчанлы гызы көзлэйирди. Мәнним үрэйим думанлы бир үмидлэ дейүнүрдү. Биз сөбирсизликлэ чаваб көзлэйирдик.

Күлэрин гашлары тэрсинэ олараг чатылды, күлүмсэр көзлэри нөдөнсэ парлады. О, чаваб көзлэйирмиш кими, өввэлчэ Мэрийэмханыма, сонра да өз богазына, мэрмөр кими аг көксүнэ вэ сонра да шимшад кими дүмдүз аягларына бахды. Мэнэ элэ көлирди ки, о өз көзэллийини тэгири эдилмиш һесаб эдирди. Доғрусуна кэлэрсэк о, Мэрийэмханымдан даһа көзэл иди. Нэ үчүн она демирлэр, Мэрийэмханыма дейирлэр?

— Валлаһ мән... билмирэм нечэ йэ'ни кино... ахтарсаныз... йэ'ни, доғрусу мән өзүм бир сөз дейэ билмэ-

рэм. Зөһмөт чөкиб, дурунуз, атама дейим... Сонра сизэ дейэрэм,—дейэ Мэрийэмханым тез ичэри кечди.

Күлэр динмэз даяныб, далгын көзлэрини аягларындан айырмырды. Бирдөн чөлд бир һэрәкэтлэ башыны галдырды, үзүнэ төкүлмүш гыврым сачларыны башынын һэрәкэти илэ күрөклэринэ атды вэ ири мави көзлэрини галдыраг:

— Мәнн дө көтүрсэниз олмазмы?—деди, вэ эйни заманда янаглары утанчагылгдан ганла долду.

Назик додагалары нар килэси кими аллыгдан яныр, көзлэри исэ өввэлки кими күлүмсэйирди.

Там бу аралыг Мэрийэмханым көлди. Онун үзүндэ, көзлэриндэ енэ бир далгынлыг варды.

— Атам өвдэ йохдур, ашхам сорушарам, сабаһ кэлэрсиниз, һэр нэ дейөрсэ, сизэ дейэрэм. Я истэрсэниз, өзү илэ данышарсыныз,—деди вэ башыны ашағы салаг, даянды.

Күлэр бүтүн бою илэ йүксэлди. Инди онда бир гэг'нийэт вэ бир вугар дуолурду.

— Истэрсэниз мән кэлэрэм, мән мөктөбдэ дэ, хырда сөһнөчиклэрдэ ойнамышам,—деди.—О кэлмэзсэ, мән кэлэрэм,—дейэ элаве этди вэ күлүмсэр көзлэрини Мэрийэмдэн гачыраг, чаваб көзлэйирмиш кими мэнэ дикид.

— Яхшы... сизи бурахарлармы? Бэлкэ сизин дэ атаңыз разы олмады?—дейэ мән сордум.

— Мәнним атам йохдур. Бирчэ анам вар, бир дэ ки... сабаһ кэлэрсиниз, онлара дейэрсиниз, сонра һарая истэрсэниз кедэрэм.

Эвлэринин адресини сөйлэди:

— Чох көзэл,—дедим,—сабаһ йегин кэлэрик.

Айрылдыг.

Бөйүк бир севинчлэ сөкилэри өлчэрэк фабрикэ чатдыг.

— Гыз вар!—дейә йолдашым курулдайырды,—сабах назырдыр!

Бүтүн фабрик севинирди.

Мән севинчимдән кечәни ятмадым.

Сәһәр тездән йолдашым кәлди.

Бир баш Мәрийәмханымкилә йолландыг.

Гапыны дөйдүк, ачан олмады, хайладыг; чаваб чыхмады.

Йолдашымын бурун вә додагы бир гәдәр салланмышды. Мән исә она тәсәлли вермәйә чалышырдым.

— Сән һеч мә'юс олма, Күләр ондан даһа көзәлдир, өзү дә халис нәгд. Кедәк апарак, чәкилсин, гуртарды кетди.

Йолдашым бүтүн йолу далгын аддымларла кедиб, бир кәлмә дә данышмырды. Мән исә, архам Күләрә бағлы олдуғундан, һеч руһдан дүшмүрдүм.

Гапыны дөйдүк.

Күләр гапыны ачды.

Көзләри күлүр, үзү әввәлки кими юмшаг вә меһрибан иди.

— Буюрунуз... буюрунуз,—дейә гапыдан чәкилиб, йол верди. Мән Күләрин белә шән олдуғуну көрүнчә, севинчимдән ганад чалыб, учмаг истәйирдим. Бир дә үзүнә диггәтлә бахдым. О, дүнәнкиндән даһа көзәл көрүндү.

Ичәри кирдик. Бизи 28 яшларында һүндүр бойлу кәнч бир оғлан гаршылады. Юмшаг һәрәкәти, симасы вә бүтүн көрүнүшү онун бир зиялә олдуғуну көстәрирди.

Палтары исә тәрсинә оларак, ишчи палтары иди.

Әйниндә ағыр ярымпалто, аягларында исә һәддиндән бөйүк вә кобуд узунбогаз чәкмә варды.

— Таныш олун—дейә, Күләр әли илә кәнчи көстәрди.

Кәнч исә өзүнү дүзәлдди, бир нәвазишлә әлини уза-дараг,—Камал—дейә танышлыг верди вә әйни нәзакәт вә нәвазишлә:

— Буюрун, отурун,—деди.

Отурдуг. Камал өзү дә столун о бири башында бизимлә үзбәүз отурду вә бизи динләйирмиш кими бир вәзийәт алды.

Араны бир сүкут сарды. Мәни, Камалын һәрәкәт вә рәфтары илә палтары арасындакы тәзад бир гәдәр дүшүндүрдү.

— Сиз нә буюрурдунуз?—дейә, Камал сүкуту позду. Онун да көзләриндә вә бүтүн үзүндә бир тәбәссүм варды. Анчаг нәдәнсә көзләриндәки тәбәссүмүн ичәрисиндән анлашылмаз бир кәлкә сүрүшүр, додагларынын бүрүшүйүндә итирди. Һәлим вә юмшаг сәсиндә ссюг бир сәминийәт дуолурду.

Күләр, столдан бир аз узагда динмәз вә данышмаз отуруб, бахырды. Артыг онун да даима күлүмсәр көзүндә бир раһатсызлыг чырпындығыны көрмәк чәтин дейилди.

Камал онун гардашымы? Я нишанлысымы? Мән билмирдим. Анчаг орасыны билирдим ки, Камал бу әвдә гәт'и бир сәсә, вә һакимийәт һаггына маликдир. Онун гәраы гәт'и олачагдыр.

Мән сөзү һарадан вә нә саяг башлаячағымы билмирдим.

Бирдән рус-япон мұһарибәсиндән башладым, Балкан мұһарибәсинә, орадан Чаһан мұһарибәсинә, феврал ингилабына, Октябр ингилабына, Апрель ингилабына, пролетар инчәсэнәтинә, сәһнәнин вә кинонун әһәмийәтинә, әзәрбайчанлы гызларын сәһнәдә иштиракынын лазым олдуғуна кәлдим вә нәһайәт кәлишимизин әсл сәбәбини изаһ әтдим.

Һәр үчүмүз бир интизарла Күләрә бахыр, чаваб көз-
лэйрди. Күләр исә динмәз вә һәрәкәтсиз отурмушду. Ка-
мал енидән эсәбиләшмиш, гашлары енидән чатылмышды.

Нәһайәт Күләр енидән башыны галдырды. Зәиф бир
һәрәкәтлә гывырм сачларыны күрәкләринә атды, ири ма-
ви көзләрини галдырды. Илк эввәл Камала бахды. Онун
чатылмыш гашларыны вә ити бахышларыны көрүнчә, тез
көзләрини дөндәрди. Мән онун бахышларыны тутдум.
Күләрин үзү гызармыш, инчә догалары титрәйрди. О,
мондән утанырмыш кими тез көзләрини гачырды, ени-
дән башыны ашағы салыб, бахышларыны ерә дикди вә
бир кәлмә дә данышмады.

Мән билдирин ки, Күләр кетмәк истәйир, анчаг ра-
зылыг вермәйә чәсарәт этмир. Мән ону вәзийәтдән чы-
хармаг үчүн:

— Сусмаг разылыг әләмәтидир,—дейә, яры доғру,
яры зарафат гейд этдим.

Буну Камал өзү дә көрүр вә һисс эдирди. Одур ки,
бу дәгигәдән әтибарән онун чатылмыш гашлары сона
гәдәр бир даһа ачылмады. Үзү ади мұлайимлиини
итирди, союг вә эсәби бир сәминийәтлә пәрдәләнди. Ан-
чаг енә дә өзүнү сакит кәстәрмәйә чалышырды.

— Орасы әләдир, биз икмиз дә разыйыг. Анчаг онун
да разылыгы кафи дейилдир. Чүнки, мәнним амам вар-
дыр. Гоча арваддыр, даш атар, башыны тутар. Боғазына
кәндир дә салсалар разы олмаз,—деди вә гашларыны
әлә чатды ки, куя бу ишдән артыг бир шей чыхмаяча-
гына өзү дә тәссүсүф этди.

Камал удгунду, дурухду, тутулду, дүшүндү. Мән
ачыг көрүрдүм ки, о, бәһанә ахтарыр. Нәһайәт чийин-
ләри явашчадан атылды. Мән анладым ки, о, чыхыш
йолу тапмышдыр. Камал япма бир көрүнүшлә күлүмсәди.

— Билдирсиниз, анасы разы олда да, енә дә мүм-
күн дейилдир. Чүнки, онун анасы тәк дейил, башга бир
анасы да вардыр. О, разы олмаз.

Инди артыг мән өзүм дурухдум. Нечә йә'ни икинчи
анасы? Бә'зән адамын 2—3 вә даһа чох атасы ола би-
ләр. Кимсә дейә билмәз ки, фланкәс мутләг мәнним атам-
дыр. Ишин бурасыны тәкчә анасы биләр. Анчаг адамын
бир нечә анасы олачагыны мән тәсәввүр этмирдим.

Бирдән ағлыма бир шей кәлди. Камал икинчи ана өз
анасына демиш олмасын? Күләр башыны ашағы салмыш,
гывырм сачлары ағ көксүнә төкүлүмүшдү. Камал чәкмә-
ләринин учларыны эвин дөшәмәсинә дөйүб, өзү дә нә
этдийини билмирди:

— Сиз ахы өзүнүз дединиз ки, анаңыз маарифпәрвәр
бир гадындыр, һотта 25 ил бундан эввәл маариф вә тәр-
рәгги йолунда чалышмаға атылмышдыр. Белә мэдәни
бир гадын, белә мэдәни бир ишин әлейһинә ола биләрми?

Камал енә дә удгунду. Өз сөзү илә өзү тутулмуш-
ду. Нәһайәт өзүнү топлайыб союг бир дейишлә:

— Йох ахыр, амам да тәк дейилдир. О разы олса,
башгалары разы олмаз. Мәнним нәнәм эшитсә, дүняны
дағыдар. Сиз сонра кәлин ону баша салын. Бизлик ол-
са, бир шей дейил, анчаг гоһум вар, әграба вар... Йох,
бу ишдән һәр һалда бир шей чыхмаз.

Артыг мән мұвазинәтими итирдим. Бир ренткен ки-
ми Камалын бүтүн варлығыны ишыгландырмыш вә һәр
бир илийини айрылыгдә көрүрдүм. Артыг мән һеч шүб-
һә этмирдим ки, Камал, Күләрин нишанлысыдыр. Мән
билдирдим ки, Күләр ондан биликчә дә, дөйәрчә дә йүк-
сәкдир. Мән анчаг Камалын көрәк данышыгында, кә-
рәксә һәрәкәтиндәки усталыға һейрәт эдирдим. О, ис-
тәдийи дәгигәдә өзүнү әлә ала билир, истәдийи вәзий-
йәтә кәтирә билирди.

— Нәнәзинин нечә яшы вар?

— Нә билим, 70—80.. Инди кәлин ону баша салын.
Одур ки, дейирәм, дәрдин ярысыны билдирсиниз, ярысы-

ны йох,—дейэ, Камал бөйүк бир усталыгла сөзүнү со-
на чатдырды.

Артыг мән өз-өзүмү элэ ала билмирдим.

— Етмиш—һәшдад, чох яшаса дохсан. О, артыг өлү-
дүр, мейитдир. Күләр исә анчаг инди-инди ени һәят
үчүн аяг ачыр, сиз исә онун йүрүш йолларыны мейит-
ләрлэ долдурмаг истәйирсиниз. Бибим, халам, нәнәм...
Анчаг сәнин бу чәсәдләрдән, мейитләрдән тикдийин бу
һасар бизим йүксәлиш йолумузу кәсә билмәл! Бу күн
дейилсә, сабаһ Күләр бу һасары сөкәчәк, бу чәсәдләр-
ин үзәриндән атылыб, ени бир һәята кечәчәкдир,—
дедим.

Мән яман гызышмышдым. Камал да өз мұвазинәти-
ни итирмишди. Күләр ара-сыра ири көзләрини галды-
рыб мәнә бахыр, енә дә бахышларыны мәнән гачырыб,
ерә дикирди. Артыг онун ал янаглары саралмыш, додаг-
ларынын рәнки гачмышды. Бүтүн бәдәни бир ярпаг ки-
ми әсирди.

— Билирсән йолдаш, нә вар?—дейэ, Камал сәрт бир
дейишлэ сөзүмү кәсди:—узуң данышыг лазым дейил.
Мән өзүм фиргәчийәм, өзүм дә рабочи, бу да мәним
чәкмәләрим...

Бурада Камал сағ аяғынын зорба чәкмәсини галды-
рыб, стол үстүнә гойду вә Күләри кәстәрәрәк:

— Бу, мәним нишанлымдыр,—деди,—мән өз арвады-
мы нә сәйнәйә, нә киноя, нә дә башга-башга ерләрә бу-
рахмарам, вәссалам, шүд тамам, гуртарды кетди.

Қамал сөзүнү элэ бир гәт'ийәтлэ деди ки, артыг да-
нышмаға имкан галмамышды. Өзү дә сәрт бир һәрә-
кәтлэ аяға дурду. Бу, о демәкди ки, мәсәлә битмиш, га-
пы ачыгдыр, буюра биләрсиниз. Истәр-истәмәз биз дә
галхдыг.

Анчаг Күләр әввәлки кими отурмуш вә һәрәкәтсиз
ериндә галмышды. Мән сон кедишдә онун үзүнә бах-

дым. О енә дә әввәлки кими титрәйир, енә дә хәзәл ки-
ми сап-сары саралмышды, солғун додагларыны кәми-
рирди. Лакин о енә дә көзәлди. Белә әсәбиллик она бир
аз да ярашырды. Онун истәйини гырдылар. Онун бача-
рығыны өлдүрдүләр. Ону чанлы һәятдан, вуруш сәһнә-
синдән гайтарыб дөрд дивар арасына гападылар... өл-
дүрдүләр..

Күләр сон кедишдә көзләрини галдырды. Үзр истә-
йирмиш кими мәнә бахды. Мән онун бахышларыны тут-
дум. О исә утандығындан узун гара кирпикләрини эн-
дириб ири көзләринин мави бәбәкләрини өртдү.

Сакиг яй яғышы кими, көзүндән голан көз яшлары
алмаз дашлар кими янагларындан юварланыб, ағ көк-
сүнә дүшүрдү... О енә дә көзәлди. Мән ону белә бир
көрүшдә об'ектив¹ гаршысында сахлая билсәйдим, ады
бүтүн дүняда дилдән-дилә кәзә биләрди. Инди о, артыг
өлмүш, чүрүмүш, сүмүкләрә, чәнәзәләрә гошулмушду.
О, бу вәзийәтиндә дә көзәлди. Айрылдыг.

Мән йолу келәркән дүшүнүрдүм:

«Қимсәйә ишыг вермәйән күнәш, кимсәйә көрсәнмә-
йән көзәллик кимә вә нәйә лазымдыр?..»

1934

¹ Кино шәкли чәкән апарат.

ФИРУЗЭ

О, көзөл, кирдэсифэт кэнч бир гызды; шэргли гыз-лара мэхсус гара, дэрин, атэшли көзлэри, гэлэмлэ чэ-килмиш кими гара гашлары, инчэ додаглары варды.

Доғрусу, бу гыз мэни чох марагландырырды. Онуң данма дахили бир һэйачан кечирдийини һисс эдирдим. Досент вэзифэсиндэ олдуғундан онун бу дүшүнчэ вэ далгынлығынын сәбәбини сорушуб өйрәнэ билмирдим.

Фирузэ сон курсда иди. Амма, бу дэрд илдэ онун ким олдуғуну өйрәнэ билмәмишдим. Бир күн мэни га-лереяда сахлаяраг, рэнкдән-рэнкэ кирән үзү, хәфиф-хә-фиф эсән инчэ додаглары вэ ширин дили илэ:

— Бағышлайыныз, доктор, сиздән бир ричам вар,— дейәркән, мән чох тәэччүб этдим.

— Мән бүтүн практикы ишләрэ давам эдирәм, гыз-дырма илэ мубаризэ апармаг үчүн районда олмушам. Мән сиздән рича этмәк истәйирәм, әкәр мүмкүнсә...

О өз фикрини ифадэ эдэ билмәди, дили долашды, гызарды.

Мән билаихтияр күлүмсәдим.

— Де көрүм, Фирузэ, утанма, де көрүм нэ истәйир-сэн?— дейә сорушдум.

О енэ көзүнү ачды, диггәтлэ мәнэ бахды вэ явашча:

— Доктор, мән сизинлэ бир ердэ ишләмәк истәйирәм, хәстәләрэ бахаркән янынызда олмаг истәйирәм, сиздән өйрәнмәк истәйирәм, вахт тапарам,— деди.

Эртәси күн мүййән саатда ағ халатда кәлди.

Гәбулдан сонра Фирузэ кабинети гайдая салырды вэ лабораторияда ганын анализи үзәриндэ чалышырды.

Гапынын зәнки чалынды, кедиб ачдым. Гаршымда уча бойлу, узун, гызыл әскәр шинелли бир киши дурурду. Чох һэйачанлы вэ раһатсыз көрүнүрдү. О ичәри кирди. Диггәтлэ бахдым, чох чәтинликлэ таныдым. Кә-лән нефт ишчиси иди. Бир нечэ ил бундан әввәл мән ону гыздырма хәстәлийиндән мүаличэ эдирдим, һатта хәс-тәләри гәбул саатларындан кәнар гәбул этмәдийим үчүн, һаггымда гәзетэ мәктуб да язмышды.

Чох сәлигә илэ көрүшдү вэ тәклифим үзрә отурдуг-дан сонра, хәфифчэ күлүмсәйәрәк:

— Мәни таныйырмысыныз, доктор?— деди.— Вахтилә мән сизи гәзетэ вурмушдум.

Сонра кош бир тәбәссүмлэ:

— Сиздән ярдым алмаға кәлмишәм,— дейә эләвә этди.

— Сиз енэ хәстәсинизми?— дейә сорушдум.

— Йох доктор, мән азымышам.

— Нечэ йә'ни азымышам?

— Эвимизи итирмишәм.

Мән диггәтлэ она бахдым, хәстэ олдуғуна неч шүб-һәм йохду. Ону мүййинлэ чәсарот этмирдим, чүнки өзү буну тәклиф этмирди. Үзүндэ бир һэйачан варды.

— Чох гәрибәдир, доктор, эвимизи итирмишәм.

«Бәлкә бейнинин бир һиссәси зәдәләнмишдир»— дейә дүшүндүм вэ әйни заманда:

— Эвинизин ерини унутмушсунуз?— дейә сорушдум.

— Йох— дейә Мәммәд тез чаваб верди.— Мән 20 ил, йә'ни, анадан оландан Бақыда яшамышам. Бақынын һәр бир күчәсинә, һәр бир дөнкәсинә вэ һәр бир даланына бәләдәм. Чох яхшы ядымдадыр: Чәмбәрәкәндлэ, әйри-үйрү күчәләр вэ харабалыглар арасында, бир отагдан ибарәт кичик бир эвимиз варды. Эвимизин дамы дал тәрәфдән әйри бир дөнкә илэ бир бәрабәрдә иди, бу

дөнкә һәмишә пейинлә долу оларды. Эвимиздән ики йүз аддым о янда бөйүк, көһнә бир гәбристан варды.

О, һәйәчанла данышырды. Кетдикчә даһа да чошур вә ушаглыг хатирәләринә далырды.

— Мән о заман ушагдым. Яхшы ядымдадыр, бир сучумуз варды. Бир эшшәклә, дөрд сәһәнклә бизә су да шыярды. Яхшыча ядымдадыр ки, бир күн анам йүкләрин һесабына сахламаг үчүн она пәтә вердикдә, о анамын әлини тутду, анам о вахт һәлә кәнчди, сучу анамын әлини хейли сахлады; анам нәдәнсә көзләрини галдырыб она бахды вә мәни көстәрди. Ядымдадыр, бөйүк көһнә гәбристанын о бери тәрәфи бош бир чөл иди, орада Шаһаббасын овданы варды. Яғыш сую бу овдана ахырды. Пиллә илә орая дүшүр, су ичирдиләр, әл-үз, бәлкә аяг да ююрудулар. Атам исә бир нечә пуд арпа мәһсул алмаг үчүн, гочка ябы илә хышын учундан япышыб ер сүрүрду. О көкән иди, амма ачындан өл-мәмәж үчүн арпа әкирди.

Лабораториядан Фирузәнин сәси эшидилди. О, хош бир сәслә, адәти үзрә, гәдим бир Азәрбайчан маһнысы охуяруду.

Гызыл топлаярды ерин гатындан,
Эзиним газмачы, бөйүк гәһрәман.
Гара ган чәкәрди ерин гатындан;
Торпағын бағыны буруб дәләрди;
Чылғын тәбиәтә галиб кәләрди.

— Охуян кимдир?—дәйә, о бирдән сорду вә көзләрини мәнә дикидә.

Фикрини дағытмамаг үчүн лагейд бир һалда:

— Гызымдыр—дәйә чаваб вердим.

— Яхшы сәси вар,—дәйә мусәһноим азачыг галхды, папирос чыхарды вә дәриндән көксүнү өтүрәрәк, өзү-өзүнә данышырмыш киими:

— О да тез-тез белә охуярды,—деди.

Көзләри даһа да думанланды, даһа дәрин бир хәялата далды. Мән динмәзчә она диггәт эдирдим.

— Бәли, доктор, һамысы ядымдадыр. Мән лап ушагдым. Бир күн атам мәни дә иш үстә апарды. Мән гуяунун янында отурдум, о исә чырылдаяң әл чархына сарылмыш узун кәндирини бир учуну белинә бағлады вә гуяю дүшдү. Чарх һәрләнди вә кетдикчә кәндир ачылды. Бир аздан сонра дурумла долу бир ведрә чәкдиләр вә ведрәни енә гуяю салладылар. Бу дәфә дурум еринә атам өзү чыхды. О сапсары саралмышды. Хозейин гашабағыны төкәрәк:

— Нә үчүн чыхдын?—дәйә сорушду.

— Олмур, аға, газ адамы боғур, гуяунун дибиндә бир шей курулдайыр. Сонра фантан вурар, өлдүрәр.

Аға әлләрини өлчәрәк ачыгланды:

— Бир илдири ишләйирсән, бир аләм пул гоймушам. Инди иш бир аз чәтинә дүшәндә гачырсан. Гуяунун асан ерлериндә ишләмисән, инди бурая ким кирәр?

Аға, атама янашыб үзүнә шарт бир силлә вурду...

— Аға, горхулудур, мәнним ушагларым вар...

О мәнә тәрәф бахды. Көзләримиз бир-биринә саташды. О, санки, көзләримә бахмаға утанырды, мәнним янымда вурулдуғу үчүн утанырды. Мән, ону һәмишә һамыдан гүвәтли вә гочаг һесаб эдирдим. О тез көзләрини мәнән чәкди. Мән артыг агламырдым. Мәнә бу залым адама гаршы бир нифрәт гайнаырды. Аға мәнә янашды вә атамы вурдуғу әлилә башымы тумарлады, чибиндән кағыз пуллар чыхарыб мәнә узатды. Сонра билдим ки, бунларын һәрәси он манатлыгдыр.

Сонра о атама деди:

— Мәшәди Әли, кир гуяю. Горхма, көр яхынлыгда нә гәдәр гуяю вар, аллаһ гуйнас нефт чыхар, сәнин үчүн папаглыг, арвадын үчүн туманлыг, оглун үчүн дә—ялын аягларымы көстәрәрәк—башмаг вә көйнәк аларам.

Атам санки тәрәддүд эдирди. Аға ону яваш-яваш товланы вә мәнә ики кағыз пул даһа узатды. Атам күлүмсәди. Көнүлсүз һалда мәнә яхлашды. Пуллары әлимдән алыб көһнә архалығынын балача чибинә гойду, көзләримин яшыны силди, көһнә дәсмалдакы бағламан ачыб мәнә бир парча чөрәк верди, көзләримдән өпдү, әлини чал сағгалына чәкиб, дуа охуду вә чархын кәндирини ачыб енә дә гуяя дүшдү. Мән ачдым, амма ейә билмирдим..

Гоншу отагдан зәнк сәсләнди, Фирузәнин күлүшләри вә маһнысы эшидилди.

Мүсаһибим енә ериндән сычрады вә:

— Охуян кимдир? Һә, дединиз, тызыныздыр,—дейә, енә дәриндән көксүнү өтүрдү.

Фирузә охурду:

Әзиним, бир Горхмаз адлы гәһрәман
Гара ган чәкәрди ерин гатында;
Торпағын бағрыны буруб дәләрди,
Чылғын тәбиәтә галиб кәләрди.

Мән она янашдым вә хәстәлийинә шүбһә этдһийми сездирмәмәк үчүн күлүмсәйәрәк:

— Һә, атаныз сонра нечә олду? О инди сағдырмы?— дейә, сордум.

— Йох.. О... Ону һиссиз бир һалда чәкиб чыхардылар. Мән она тәрәф йүйүрдүм. Көзләри ачыгды, амма үзү, хүсусән додағлары көм-көй, дәниз кими иди. Аға кәдәрли бир әда илә:

— Өлдү,—деди.

Бирдән гуя курулдады, гара нефт гуядан шиддәтлә фантан вуруб, чархы һавая совурду.

— Ай чан!—дейә аға севинәрәк мейитдән узағлашды. Мәни ишчиләр кәнара чәкдиләр.

Тез гоюн кәсдиләр. Аға әмрләр вермәйә башлады. Мән исә нефт селләри алтында ятан атамн яһны чан атырдым. Ишчиләр мане олурдулар.

Нәһайәт ағанын әмрилә ишчиләр атамн аяғларындан япышыб кәнара сүрүдүләр. Мейити көһнә бир арабая гоюб үстүнү чыр-чындырла өртдүләр вә шәһәрин кәнары илә эвимизә кәтирдиләр.

Нәбзини йохларкән, мөгсәдими анлаян Мәммәд бирдән сөзүнү кәсәрәк:

— Доктор, әбәс ерә зәһмәт чәкирсиниз. Мән гәт'ийән хәстә дейиләм,—деди,—мән хәстә дейиләм. Ағлым дә өзүмдәдир. Көрүрсүнүз ки, һәр шей ядымдадыр. Яхшы ядымдадыр, гапымыздан бир рус гадыны кечирди, әлиндә бир дәстә чичәк варды. О бу чичәкләри гәбристана апарырды. Онун гаршысына йүйүрдүм. Чичәйни бирни мәнә вер, дедим. Гадын мәнә бахды вә ики чичәк верди. О чичәкләри алыб гәбристана йүйүрдүм вә атамн гәбри үстүнә гойдум. Сонра яш торпағ үзәриндә узанараг кичик үзүмү гәбрә даядым. Союг торпағы исти көз ишларымла исладарағ, узун-узун ағладым. Пайыз ахшамынын күләйи сүмүкләримә ишләйрди. Бүтүн бәдәним титрәйрди. Бундан сонра хәстәләндим вә үч ай ятдым.

— Доктор, бәлкә мән сизә мане олурам,—деди.

— Йох, әксинә, мән сизин сөһбәтиниздән чох марағланарам,—дейә тез чаваб вердим.

— Мән азымышам, дахмамызы вә бүтүн районумузу итирмишәм. Гапыда сизин адынызы охуюб, вахтилә мүәлицә этдирдийим көһнә бир дост кими бә'зи шейләр өйрәнмәк үчүн яһныза кәлдим.

— Ахы нечә олду ки, белә сағлам вә гүввәтли бир адам олдуғунуз һалда, бирдән азыныз вә әвинизин ерини итирдиниз?

— Мән эвимизин ерини итирмәмишәм, ерини таны-

йырам, буна һеч шүбһә ола билмәз, анчаг иш орасын-
дадыр ки, эвимиз өз ериндә йохдур. Гоншу эвләр дә
йохдур, районумуз да йохдур.

— Эвдән нә заман чыхмышсыныз?

— Мәним Бақыдан чыхдығым алты илди. Дунән
кәлмишәм. Вагзалдан бир баш эвимизә тәрәф кетдим,
анчаг эвимизи ериндә тапмадым. Бизим, һәмнишә тозлу-
торпагы, гышда исә боғазга гәдәр палчыг олан әйри
күчәмизин ериндә, кениш вә яхшы дөшәнмиш бир күчә
көрдүм. Шәһәрин бу башындан о башына гәдәр, көз
ишләдикчә көрүнән бир күчә! Трамвайларын арды кәсил-
мирди, зәнк сәсләри күчәни долдурмушду. Эвимизин
далында, һәмнишә пейнилә долу ола дөңкәдә көзәл беш
мәртәбәли бир әв йүксәлирди. Адамлар да дәйишән ки-
ми олмушду. Әбәди яс вә тә'зийә тә'сири бурахан гара
чадралара бүрүнмүш екрәнк инсан көлкәләри әвәзинә,
күчәдә инди мәс'уд кәнчлийин хош гәһгәһәләри йүксә-
лирди.

— Һә, демәк сизин эвинизин ериндә күчә салынмыш-
дыр.

— Нечә йә'ни бизим эвимизин ериндә? Бәс гоншула-
рын эвләри? Бүтүн көһнә, бөйрү үстә әйлимиш Чәнбәрә-
кәнд йох олмушду. Мән шашыб галдым. Гәбристана
кетмәк үчүн тәпәйә галхдым. Йолу чох яхшы хатырла-
йырдым. Амма нә файда ки, гоча гәбристандан, онун
көһнә һасарындан, чала-чухурундан, сөкүлмүш көһнә
гәбирләрин ачдығы учурумлардан бир әсәр көрмәдим.
Атамын да гәбрини тапмадым. Бу әбәди сүкут дүнясы-
нын ериндә, кениш хиябанлы, гәшәнк бир парк әмәлә
кәлмишдир, атамын гәбри ериндә исә бир чичәклик са-
лынмышдыр. Мән бурадан эвимизә кедән чығыры тап-
маға чалышдым. Лакин тапмадым. О дар, сүрүшкән
чығырын ериндә, асфалтла дөшәнмиш, миник вә йүж ма-
шынларынын, автобусларын арамсыз һәрәкәтиндән гара

айна кими парлаян кениш бир йол көрдүм. Мәнә элә
кәлди ки, бурада бир зәлзәлә олмуш, вулкан, көһнә вә
гаранлыг Чәмбәрәкәнднини батырага, әвәзиндә, ерин дә-
ринликләриндән тәмиз әвли, кениш күчәли, көзәл, яшыл
парклы, әлван чичәкләрлә күлүмсәйән, баһар нәш'әли ени
бир шәһәр чыхармышдыр. Мән вагзала дөнмәли олдум...

— Бу көрдүкләрин пис шеймидир?— дейә сордум.

— Демирәм ки, писдир. Ахы бәс аиләм, гоча анам
нечә олду? Гоча, авам, савадсыз вә көмәксиз гадын һа-
ра пәнаһ апара биләр? Бәс кичик бачым, арвадым?..

— Сизин бурада арвадыныз галмышдымы?

Мүсаһибимин рәнки бирдән дәйишди. О дәрин бир
аһ кәһиб:

— Атам өләндән сонра,— дейә чаваб верди,— анам
эвләрдә палтар юмаға башлады, гәпик-гурушла ачлыг
ичәрисиндә яшадыг, союг гышлары ач вә чылпаг кечир-
дик. Апрель ингилабындан сонра күчәдә мәнә бир киши
раст кәлди. Бу киши, вахтилә мәнә гара нефт селиндән
кәнара чәкән вә атамын мейитини эвимизә кәтирән иш-
чи иди. Мәним ишсиз олдуғуму билиб деди:

— Оғлум, мән инди Азәрнефтдә буруг устасыям. Әкәр
ишләмәк истәйирсән, сәни дә өзүмлә апарым, бизә инди
ишчи чох лазымдыр.

Мән ишә кирдим вә әйни замәндә фабзавучда оху-
маға башладым.

Уста Сәмәд өз кичик гызы вә гоча арвады илә би-
зим күчәйә көчдү. Гызы гарагаш, гаракәз, мәним нәзә-
римдә 'көзәл бир гызды. Әли Байрамов клубунда иш-
ләйир вә орада охуорду. Биз достлашдыг. Мән ону сев-
дим, о мәни. Уста Сәмәд чох яхшы киши иди. Мән онун
әлалтысы идим. Буна бахмаяраг о разы олду. Пул топ-
лайыб күчәли ики дәст палтар алдым вә анамын еканә
гашлы гызыл үзүйүнү дә үстүнә гоюб әвләндим. Бир не-
чә айдан сонра мәни охумаға көндәрдиләр. Мән бир чох

шәһәрләри, Москваны вә Ленинграды кәзиб, сонра көнүллү олараг Узаг Шәрг ордусуна язылдым. Бундан сонра даһа ону бир дә көрмәдим.

Бәли, доктор, о мәни сеvirди, мән дә ону. Бир мүд-дәт мәктублашдыг, бир-биримизә ашиганә сөzlәр яздыг, амма бирдән онун мәктубу кәсилди. Сәбәбини билмәди вә беләликлә онунла әлагәм кәсилди. Анчаг бу яхынларда бир йолдашым мәнә язмышды ки, ону көрүб. О сағдыр, вә бурада бир докторла яшайыр. Билирәм, ону йохсулду вадар эдиб, о мәни сәмими олараг үрәкдән сеvirди... Көмәксиз арвад мәнсиз нә эдә биләрди?

Чай кәтирсинләр, дейә зәнки басдым.

Зәнкин сәсинә кимсә кәлмәди.

Гоншу отагдан Фирузәнин сәси эшидилди:

— Неч кәс йохдур, доктор, бу күн Машанын исти-раһәт күнүдүр. л

Мәммәд бирдән ериндән сычрады, бир шей хатыр-лады вә неч бир шей сорушмадан отурду.

— Әкәр сиз өз эвинизи титирмишинизә, гайнатараны-зы, уста Сәмәди тапа биләрсиниз,—дейә сөһбәти таза-ламаг үчүн она мүрачиәт этдим.

— Онун янына мәдәнләрә кетмишдим, буругларда ах-тардым, сорушдум. Инди мәдәнләр әввәлки кими де-йил, 28-чи илә нисбәтән белә, дәйишмишдир. Нефтә бу-лашмыш адамларда да чох чәтин раст кәлмәк олур. На-мы тәртәмиз кейиниб, элә бил ки, тоя кедәчәкләр. Бир краны вә я винти бурмагла компрессорларын вә я ма-торларын ишини низама салырлар. Көһнә тозлу йоллар, арабалар вә дроглар да йох олмушдур. Нәр ердә пар-лаг асфалт вә сүр'әтлә йүрүйән машинлар! Демәк олар ки, бүтүн мәдәнләрә трамвай вә дар дөмир йолу хәтти чәкилмишдир.

— Демәк уста Сәмәди тапмадыныз?—дейә сәбрсиз-ликлә сорушдум.

— Йох, тапмадым. Дедиләр ки, о инди бөйүк бир ихтирачыдыр, бир нечә ихтирасы вар, инди ону Америка-кәя көндәрмишләр ки, кедиб орадакы нефт сәнаен илә таныш олсун. Бу хәбәр мәни, әлбәттә, сеvindирди. Дү-шүндүм ки, бир парча чөрәк үчүн өзү газдыгы гуоя кил-рәк ағанын силлә вә юмруғу алтында ишләйән, өзүнү зәһәрли газларын, өлүмүн гара ағына атан ишчи, инди өз бачарыг вә талантыны көстөрмәйә имкан тапмыш, ин-ди ихтирачы олмуш, Америкакәя кетмишдир.

— Арвадынызы да тапмадыныз?

— Йох, арвадым вә балача бачым һаггында кимсә бир шей билмир. Арвадымын сағлыгы һаггында язмыш-дылар. Бачым исә йәгин ки, ачыннан мәнв олуб кет-мишдир...

— Сиз инди тәләбәсинизми?

— Битирмишәм. Мән мүһәндисәм, машын иншааты мүһәндиси.

Гапы дөйүлдү.

— Кириниз—дедим. Мүсаһибим папирос чәкмәйә һа-зырлашараг портсигарыны әлиндә тутмушду. Гапы ачылды, Фирузә ағ, тәмиз доктор халатында ичәрийә кирди.

— Аләтләри шкафа гоюб бағладым. Кедирәм. Бу күн Аслан консерваторияда чыхыш эдәчәк. Мәнимчин билет кәтирмишдир. Инди Зүлейха вә Балаханым хала да кә-ләчәк.

Мүсаһибим Фирузәйә чох диггәтлә бахырды. Лакин о һәлә гызын ялныз архасыны көрүрдү. Буна бахмаяраг Мәммәд ону көрмәк вә сәсини эшитмәк үчүн сәһркар бир гүввә илә ериндән галхыр вә бойланырды. О папи-росу әлиндән салды вә әйилиб көтүрмәк истәркән белә Фирузәдән көзләрини айыра билмәдийи үчүн әлиндәки папирослары да дағытды.

Зүлейха вэ Балаханым адыны эшидэр-эшитмэз папирслары ердэ гоюб дикэлди. Мэн она диггэт эдирдим. Мэнэ бахыб Фирузэ дэ дөндү вэ мөним бахдыгым чэ-
нэтэ бахды. Мүсаһибим инди ону тамамилэ көрүрдү. О, анлашылмаз бир дуйғу илэ титрэйрди. Дөш гэфәси һа-
ва илэ долу олдуғу һалда, нэфәс белә чәкмирди. Қиши-
ләрә гаршы һәмишә лагейд олан Фирузэ, нәдәнсә она тә-
рәф дөндү. Мэн онун да һэйәчанлар кечирдийини һисс эт-
дим. Мәммәд сөзә башларкән мән онун үзүнү көрмүр-
дүм. Көзүм Фирузэдә иди. Мән ялһыз Мәммәдин юм-
шағ вә һэйәчандан титрэйән сәсини эшитдим. О ялһыз
бир сөз дейә билди:

— Фирузә!

Она бахаркән, мәнә элэ кәлди ки, бу саат Фирузә-
нин үзәринә атылачағ, ону гучаглаячағ вә өпәчәк. Бу
һал мәнә чох гәрибә кәлди, чүнки Фирузә дә буна май-
һил иди. Ғыз чәлд мәнә бахды. Гара көзләриндә ғығыл-
чым парлайырды. Фирузә һеч дә ону гучагламағ исгә-
йән бу кәнч мүнәндисдән узаглашмағ фикриндә дейилди.
Кәнч мүнәндис ону гучагламағ үчүн бир аддым ирәлилә-
ди, лакин, сонра, нәдәнсә, даянды; рәнки гачды, од кими
янан ал янағлары кетдикчә ағармаға башлады. Янан
көзләринин парылтысы йох олду, көзләри ярыя гәдәр
юмулду, даянды вә дүшүндү. Бирдән Мәммәд титрэйән
додағлары илэ:

— Сән бурда яшайырсан?—дейә явашча сорушду.

— Өз эвимиздә яшайырам,—дейә Фирузә һэйәчаны-
ны зорлаярағ чаваб верди. Мән инди анладым ки, кәнч-
лик өз әлван рәнкләрини бу инсанлара бәхш этмишдир.
Додағлары каһ ғыпгырмызы ғызарыр, каһ саралыр, каһ
да кәтан кими ағаппағ ағарырды.

Мәммәд көзләрини кениш ачыб, Фирузәйә дик ба-
харағ:

— Анам һарададыр? Зүлейха һарададыр?—дейә со-
рушду.

— Бир ердә яшайырыґ. Бизә Шаумян пасйолкасында
мәнзил верибләр. Инди кедәрик, көрәрсән...

— Сән мәни эвинизә апарачагсан?

— Мән сәни өз эвимизә апарачағам. Мән тәәччүб-
эдирәм, нийә сән өз эвинизә дейил, бурая кәлмисән?

— Мән сизи ахтарырдым. Бәс о Аслан кимдир?

— Кедәрик, көрәрсән,—дейә Фирузә күлүмсәйәрәк
чаваб верди.

— Мән дә сизи машыһла апарарам,—дейиб әләвә-
этдим вә отагдан чыхдым. Гайыдаркән иши башға һал-
да көрдүм. Мәммәдин үзү тамамилә дәйишмишди, көз-
ләри алышыб янырды. О күлүрдү, Фирузә исә көз яш-
ларыны сездирмәмәк үчүн көзләрини силирди. Мәнә элэ
кәлди ки, о ағлайыр, лакин дәрлдән дейил, севинчдән
ағлайырды.

— Һә, машыһ һазырдыр, кедирик?—дейә тәклиф эт-
дим.

Мәммәд өткәм бир сәслә:

— Кедирик, доктор!—дейә чаваб верди вә аддым-
лады.

Мән, машыһна миниб сүрмәйә һазырлашыркән, Мәм-
мәд севинәрәк:

— Машыһ өзүнүзүндүр?—дейә сорду:

— Буну мәнә, сәрһәдд боюна яйылмыш таун хәстә-
лийини тез вә мүвәфәғийәтлә ләғв этдийим үчүн мүка-
фат вермишләр.

Иүнкүл «ГАЗ» ени асфалтын айна синәсиндә ахыб
кетди. Чох сүр'әтлә сүрмүр вә һәрдән гайыдыб она ба-
хырдым. О һейрәтлә әтрафа бахырды. Электрик ишыґ-
ларына гәрг олмуш күчәләри, чохмәртәбәли ени әвләри,
күчәләрдә нәш'әли гәһгәһәләрлә күлән шән азәрбайчан-
лы гадынлары вә кәнчләри нәзәрдән кечпирди. Комму-

янист күчәсиндән эниб «Китаб Сарайы» янындан кечәр-жән, о көйсүнү өтүрдү; бу, һейрәтдән дейил, севинчдән иди.

— Эши, бунлар шәһәрин башына нә иш кәтирир-ләр?—дейә багырды.

Мән ону даһа да тәәччүбләндримәк үчүн машыны сахладым вә Фирузәдән машыны идарә этмәсини рича этдим. Фирузә Азавтодорун дәрнәйиндә чалышырды. Шәһәрдә машын сүрмәк үчүн вәсигәси варды, чох заман тәк башына сүрәрди. Фирузә сүканын далында отуруб, машыны ишә саларкән, Мәммәд енә тәәччүб ичиндә иди.

— Эши, бунлар нә эдир!

Мәммәдин янында отуруб:

— «Бунлар» кимдир?—дейә сорушдум.

— Бизимкиләр дә. Һәлә дүнән, мән кәлдийим күн бурадан кечмишәм. Таныдығым бирмәртәбәли көһнә бир эви сөкүрдүләр. Бу күн исә бурада көзәл бир парк салынмышдыр, асфалт, ағачлар, фантан... Бәлкә, ики күнүн ичиндә көһнә эви сөкмәк, ери дүзәлтмәк, һәтта асфалтламаг вә ағач әкмәк о гәдәр дә тәәччүблү дейилдир. Тәәччүблү орасыдыр ки, дүнән әкилән ағачлар, бу күн чичәкләнмишдир вә тәзә ярпаглары илә көзләри охшайыр. Мән һәлә дүнән Губа мейданындан кечдим. Бу расы, вахтилә шәрг мэдәнийәтсизлийинин ән нүмүнәви бир мәркәзи иди. Бурада даима дөвәләр нәрилдәйәрәк йығынчаг гуарды, узун вә гыса саггаллы дәллаллар о тәрәф-бу тәрәфә йүйүрәрди, дәрвишләр дишсиз иланларыны ойнадараг имамын шүчәәтигдән вә саһибәззәманын узунгулаға сөвар олараг зүһур эдәчәйиндән данышарды. Дүнән исә нә көрдүм... Бүтүн о шәрг көһнәлийи арадан галдырылмыш, онун ериндә тәзә вә тәмиз бир бағ салынмышдыр. Бурадан йүзләрчә машынлар, трамвайлар, автобуслар өтүб кечир. Ингилабдан габаг тир-

йәк алвери вә тирйәк чәкмәйә мәхсус күчәләри илә мәшһур олан бирмәртәбәли Ханым карвансарасы харабалыгы ериндә, едди мәртәбәли бөйүк бир бина йүксәлмишдир.

Машын Шаумян пасйолкунун асфалтлы күчәләрилә учурду. Фирузә өз севимли нәғмәсини охуяраг, чәсарәтлә машыны идарә эдир вә көһнә Эрмәникәндин харабалары үзәриндә йүксәлмиш чохмәртәбәли көзәл әвләри бир-бир кәридә бурахырды.

Мәммәд Фирузәнин машыны идарә этмәсинә бахыр вә дейирди:

— Бах, кәридә галмыш, авам бир гадын инди һәкимдир, машын сүрүр. Бу ингилабдыр, һәятда ингилаб, мәншәтдә ингилаб, инсанларын шуурунда ингилабдыр...

Машын алтымәртәбәли бир бинанын икинчи гапысы өнүндә даянды. Фирузә машынын ачарыны көтүрдү, икинчи мәртәбәйә галхдыг.

Бир отаға кирдик, Фирузә дүймәни бурду, эв электрик ишығына гәрг олду. Мәммәд севинчәк бахырды. Тәмиз паркет айна киши һәр шейи өзүндә әкс этдирди. Газ собалары да айнадан галмырды. Фирузә тез йүйүрүб пәнчәрәни ачды, бөйүк бир ағачын будағы ичәри сохулду вә санки хош баһар ели илә һәрәкәтә кәлән тәзә ярпаглар Фирузәни тәбрик этмәйә башлады.

Фирузә чанлы инсанларла көрүшүрмүш киши:

— Хош көрдүк, хош көрдүк, достларым,—дейә ярпагларын тәбрикинә чаваб верди.

Мәммәд көзләрини вә ағзыны кениш ачараг отағын ортасында дуруб һүндүр ағ сөгфә, пәнчәрәләрә, мебелә вә бүтүн көрдүйү шейләрә бахырды.

— Бах, бу мәним отағым, бу краватым, бу да Әскәрин краваты.

Бирдән Мәммәд тутулду, көзләри парылдады.

— Һансы Әскәрин?—дейә тәәччүблә сорушду.

— Әримин, кәләчәкдә доктор олачаг Әскәрин,—дейә сакитчә чаваб верән Фирузә Зүлейхананы, Балаханым халанын отагларыны, гонаг отагыны, ванна отагыны, мәтбәхи, балкону көстәрәрәк, мә'лумат верирди.

Онлар гайдыбы яныма кәлдикдә, гапы ачылды вә отага сәс-күйлә көнч бир гыз вә ийirmi яшларында бир оғлан кирди. Оғлан, тәмиз вә гәшәнк кейинмиш бир балача ушағын әлиндән тутмушду.

— Фирузә, бу кәләкбаз мәни алдатмаг истәйир,— дейә гыз шән вә курултулу гәһгәһәләрлә Фирузәйә мүчачиәт әтди.

Гыз мәни көрәр-көрмәз йүйүрдү вә зәриф әлләрилә бойнуму гучаглайыб ушаг кими янагларымы өпмәйә башлады.

— Атачан, сәнин бу кәләкбаз оғлун Аслан мәнә кәләк кәлмәк истәйир.

Бурада Аслан һийләжәрчәсинә ачыгылы бир вәзийәт алды вә:

— Зүлейха, мән сәнә яд кишиләрлә өпүшмәйи гадаган әдирәм,—деди.

— О сәнин ишин дейил. Кефим нечә истәйир, элә дә эдәчәйәм. Бу нә хүсуси мүлкийәтчилик хаснийәтидир?— дейә гыз көзәл башыны дөндәрәрәк чаваб верди. Аслан исә күлүр вә дейирди:

— Яд кишиләрлә өпүшмәк, һәм дә кәнар адамларын янында...

— Кәнар адам кимдир?— дейә гыз тез әтрафына бахыб янда дуран Мәммәди көрдү. Тугулду, мөндән әлчәкди вә диггәтлә гонаға бахды.

Мәммәд динмир, күлүмсәйирди. Бирдән Зүлейха гәһгәһә илә күлдү. Мәммәдә тәрәф йүйүрдү. Вәһши пишк кими онун бойнуна туланды. Бәрк-бәрк гучаглады вә көзләри яшарды.

— Гардашым, әзиз гардашым,— дейә һычгырыгларла күләрәк тәкпар әтди.

— Яхшы ишдир, кәлинин олсун, мөндән башга дүнянын бүтүн кишиләрлә өпүшсүн, өзү дә мәним янымда... Бошайырам, кедәк, бу саат загса кедәк—дейә Аслан зарафатла ачыгланды.

Зүлейха Мәммәдин гучағындан чыхмайыб, көзәл башыны әйди вә Асланы һирсләндирмиш кими чаваб верди:

— О сәнин ишин дейил, киминлә вә һарада өпүшмәк истәсәм... Кедәк загса, бошанаг. Мәммәд күләрәк:

— Нә бошанмаг, Зүлейха? Сән мәнсиз, мән бурада йох икән әрә кетмишсән?

Гыз исә гәһгәһә илә күләрәк:

— Гардашым, о сәнин ишин дейил. Бу нә көһнәпәрәстликдир? һарада, һачан, ким әрә кетмәк истәсәм, кедә биләрәм,—деди.

Мәммәд бир шей демәк истәди, һәтта башлады дә:

— Дүнәнә гәдәр ағындан суд гохусу кәлирди...

Лакин Зүлейха кимсәйә данышмаг имканы вермирди.

— О дүнәнди, инди исә мүәллимәйәм; һесабадан, һәндәсәдән, чәбрдән вә тригонометриядан дәрәс дейирәм. Тәшкүр дә алмышам, инди көстәрәрәм.

Элә бир дәфәлик де ки, риязийәтдан дә,—дейә Аслан онун сөзүнү кәсди.

— О сәнин ишин дейил, кефим нечә истәр, элә дә дейәрәм,—дейә гәһгәһә илә күлдү вә инчә додагларыны гардашынын додагларына япышдырды.

Бу һалда Фирузә электик чайниклә ичәри кирди, гучаглашан Зүлейхану вә Мәммәди көрдү:

— Әй, мәним әримнә өпмә, о «бейнәлхалг» дейил,—деди.

— О сәнин ишин дейил, киминлә...

Зүлейха сөзүнү битирмәмишди ки, Аслан бир реплика атды:

— Көрүнүр меним нишанлым «бейнэлхалгдыр», элэ-ми?

Гызлар күлүшдүлөр. Мөммөдин үзү чидди бир вэ-зийгэт алды. О чөсарэтсиз бир халда явашча:

— Нэ эр, Фирузэ? Ахы сэн дедин ки, сөнин Эскэр ад-лы, кэлэчөкдэ доктор олачаг бир эрин вар.

Гадынлар гөнгөһө илэ күлүшдүлөр.

Зүлейха тез гардашындан араланыб балача ушагы гучагына көтүрдү вэ деди:

— Онун эри будур. Кэлэчөкдэ, өзү дедийи кими, док-тор олачаг. Эскэр йолдашын инди дүз алты яшы вар.

Зүлейха ушагы атасынын голлары арасына атды. Мөммөд ушагы багырна басды.

Фирузэ күлөркөн эринин голундан тутду вэ:

— Инди кэл кедөк, эл-үзүнү ю,— деди.

Мөммөд мүгэссир бир халда һеч бир сөз демөди, ан-чаг ушагы даһа бөрк багырна басды. Фирузэ онун гол-лундан тутараг апарды.

Онлар отагда чыхмамыш отага сөс-күйлэ ири бир гадын кирди; голлары чырманмышды.

Йүксөкдөн деди:

— Фирузэ, мәнэ бир аз кагыз вер, өзүн дэ кэл көмөк элэ, дивар гөзетинэ бир мөгалэ язым. О бюрократ-зиян-чы тәхталары вэ дөмир һиссэлөри һөйөтдэ, ягышын ал-тында сахлайыр. Дейирәм хараб олар, дейир сөнин их-тиярын йохдур ки, меним үстүмэ чыгырасан, мән матери-ал һиссәси мүдирийәм, материаллар үчүн мөс'ул мөнәм.

Зүлейха бир ушаг кими анасына тәрәф йүйүрәрөк:

— Элбэттэ ана, башгасынын ишинэ гарышмаға сө-нин һаггын йохдур, һэлэ талсын онун үстүнэ чыгыр-маг,— деди.

— Нечэ йә'ни һаггым йохдур. Мән ерли комитәнин үзвүйәм. Балкэ о баша дүшмүр, бөлкэ гөсдөн материалла-ры хараб эдир,— дейэ кичик Эскэри гучагына алды.

Фирузэ гызармыш, додагларыны нэ үчүнсэ силәрөк отага кирди, нөш'э илэ:

— Балаханым хала, мән эрэ кедирәм,— деди.— Бах нишанлым да бурададыр! Көл таныш ол.

Фирузэ гарыны чөкө-чөкө эл-үз ююлан отага апар-ды. Мән гарынын анчаг сон сөзләрини эшитдим:

— Нэ олар гызым, Мөммөд дэ өзүнэ бир башгасыны тапар.

Зүлейха шән бир халда йүйүрүб мәнэ гучаглаяраг:

— Мән дэ башгасыны тапдым, бах бу кишини,— деди.

— Яхшы ишдир, онлар орада өпүшсүн, бунлар бура-да, бөс биз адам-зад дейилик,— дейэ енэ Аслан зара-фат этди.

— О сөнин ишин дейил,— деди.— Тәснифи мүгамат-дан айыра билмөйөн һэр ушагы, һэр ийирми яшлы бөс-төкары өпмөйөчөйөм ки...

— Одур ки, сән өз кэлэчөк эриндөн башга һамы илэ өпүшөндө Нүтон еринэ, каһ Аршимеддөн, каһ да Пи-фагордан япышырсан.

— О сөнин ишин дейил.

Пластинка һәрләнди, гыз нөш'э илэ ериндөн сычра-йыб. Аслана тәрәф йүйүрдү вэ һамар, парлаг паркет үзө-риндэ сүзмөйө башладылар.

О бири отагда ана илэ огулун нечэ көрүшдүйүнү бил-мирәм; анчаг ону билирәм ки, онлар отага кирәркөн Мөммөдин үзү тәртөмиз, Балаханым хала исэ гуагла-рына гэдәр сабун көпүйүнэ булашмышды.

Мән айна илэ үзбөүз отурмушдум, гоншу отагын бир һиссәси бу айнда көрүнүрдү.

Фирузәнин, бөйүк бир һәзлэ эринин үзәринэ адеколон сөлдийини, бир-биринэ бахдыгларыны, Фирузәнин ону гу-чагладыгыны вэ һәрарәтли додагларынын бир-биринэ япышдыгыны айдынча көрүрдүм.

— Нэ олар—дейэ дүшүндүм,—сосялизм өпүшэ зидд дейил...

Доғрусуну десэк, мэн гибтэ эдирдим. Мэн Фирузэни ғысганырдым. Онларын бэхтиярлығына, канчлийина, бэхтиярлыгдан алышыб янан көзлэриннэ гибтэ эдирдим вэ «нечин 28 яшында дейилэм»—дейэ һейифсилэнирдим.

Зүлейха пияно чаларкэн, Фирузэ илэ Аслан паркет үзэриндэ сүзэркэн, балача Эскэр күчлэ нэнэсини ойнамаға дартаркэн, Мэммэд янымда отурду вэ мäs'уд бир һад илэ яваша:

— Инди һэр шей мэнэ айдындыр,—деди.—Бир бахыңыз, доктор, көһнэ Бакы, нэ иди, инди нэ олмушдур! Бу аилэ эввэл нэ иди, инди нэ олмушдур! Хам адам белэ шейдэн өзүнү итирмэзми? Сиз исэ мэнним нэбзими һохлайырдыңыз. Игтисадийтта ингилаб, һэятда ингилаб, мэйшэтдэ ингилаб, инсан шуурунда ингилаб. Бу ингилаб тэбиэтин көһнэ ганунларыны белэ дэйишдирир. Чылпаг гумлу дүзлэри ики күн ичэрисиндэ яшыл, чичэкли бир баға дөндэрир. Онун сайэсиндэ өлү гэбристан белэ чанланыр, мэдэниййэт вэ истираһэт паркына чеврилир.

Мэммэд доғру дейирди. Лакин мэн она мәслэһэт көрдүм ки, сабаһдан айнанын ерини дэйишсин.

МҮНДЭРИЧАТ

	Саһ.
Күлэр	3
Дилбэр	25
Дилара	35
Күлэр	41
Фирузэ	52

Редактору Ә. Вәлиев
Техники редактору М. Каримов
Корректору Н. Зейналова

Чапна. нмзаланымыш 11/1V-50-чи ил. Чап варагы 4,5.
Нәшрийят варагы 2,2. Бир чап варагындаки ләрфла-
рин сабы 29600. ФТ 03304. Сифарыш № 51.
Тираж 10 000.

Азәрбайчан ССР ИС янында Полиграф сәнәи,
нәшрийят вә китаб тичарәти ишләри иларасы.
26 комиссар адына мәтбәә. Баки, Әли Байрамов
күчәси № 6.

1 ман. 65 гәп.

ДЖ. ДЖАБАРЛЫ

Ф И Р У З А

(на азербайджанском языке)

Баку • АЗЕРНЕСР • 1950